

Z

ZAADTEELT. Tuinbouwzaden worden ook in Frl. nagenoeg uitsluitend op contract geteeld (verspreid over hele bouwstreek).

De opp. is sterk wisselend. De laatste tijd (1955-57) ca. 300 ha (Nederland ca. 6500 ha). Z. omvat vooral gewassen met grove zaden (tuinbonen en spinazie). Teelt van bloemzaden (leeuwebekjes, clarkia's, viooltjes) neemt toe (1956 5 ha). z Tuinbouw.

ZAAGBEK. Eendachtige vogel. De grote, de middelste Z. en het nonnetje komen 's winters uit het noorden.

ZAAILAND. Plein te Lwd., ca. 1600 nog buiten de stadswal en bouwland. Willem* Lodewijk oefende hier met zijn soldaten (2 Legerhervormingen). Ca. 1650 bij de stad getrokken, z Kneppelfreed.

Zie: Eekhoff, Gesch. beschr. II (1846), 54, 56, 138, 178, 220, 436.

ZAAZAAD EN POOTGOED, z Handelsvereniging van Zaaizaad en Pootgoed.

ZAELDAK,* Toren.

ZAND, ZANDING (Fr.: *Sân, Sânje, Sânnig*; stads-fr.: *Saen*). Veel voorkomende naam voor water met zandige bodem. Ook van land, wegen, straten, boerderijen en zandplaten, zelfstandig of in samenstellingen.

Zie: Joh. Winkler, Fr. Naamlijst (1898), 328.

ZANDBLAUWTJE (Fr.: *blauknopke*). Plant. Veel in de duinen; elders op droge zandgrond.

ZANDBULTEN (Fr.: *Sânbulten*, zandige hoogten). Vroegere buurschap onder Westergeest, thans dorp in Kollumerland aan het *Wyldpaed* (512 inw.). Baptistenkerkje. In 1957 met Buitenpost verbonden.

ZANDLOPER. In een koperen armatuur stond tijdens de Republiek een Z. op de kansels. Symbool van de voortschrijdende tijd. Ook waarschuwing voor de predikant, die niet te lang mocht preken. Op te lange preken stond boete. Een Z. met armatuur te Burgwerd. De armatuur vindt men ook elders (Hogebeintum, Holwerd). De Z. ook op sommige schuurdeuren (geel of wit). Of dit een teken is, dat de boer eigenaar der 'plaats*' was, is onzeker.

ZANDSTERZIJL. Vroegere zijl op 't Zand te Bolsward, in oude waterkering van polder Hartwerd-Witmarsum. Eerst zee-, later binnenzijl (Pappegaaispostsluis*), in beheer en onderhoud bij Dieperderhem.

ZANDSTRA, Evert, Nederlands schrijver (Lippenhuizen 25.12.1897-). Onderwijzer o.a. te Beëts en Terhorne, nu literator.

Schreef eerst Fr. novellen (*Libbensjoun*, 1934; *De ivige Mesine*, 1935) en toneelstukken (*Friso*, 1934; *It wiif fen Healwei*, 1935;

De lêste joun, 1936). Koos voor zijn Hollandse romans vaak Fr. stof (*Het klotsende meer*, 1939; *De vlamme heide*, 1940; *De vogelvriend*, 1946). Was redacteur van de uitgave: *Het Princhehof* (1947). Schreef ook jongensboeken.

Zie: Leeuw. Cour. (8.2.1941); 14.6.1958.

ZANDSTRA, Lourens, arbeidersleider (Wolvega 31.5.1848-Lwd. 18.5.1923). Pionier van het socialisme in Lwd., medeoprichter van Coöp. Excelsior. Van 1907-23 raads- en van 1910-23 statenlid.

ZANDVERSTUTVINGEN, z Duinen.

ZANDVOORDERHOEK (Fr.: *Sânfurdsterkoek*). Haakse bocht in de Zuiderzee-, nu IJselmeerdijk, Z.W. van Takozijl, z Furde.

ZANG. Uit de M.E. is geen geschreven Fr. muziek bewaard gebleven, al geldt ook voor die tijd niet het 'Frisia* non cantat'. Na de hervorming zijn er weer sporen van volks-Z. Lieder van J. Vredeman de Vries*, J. J. Starter*, D. R. Camphuysen* werden gezongen. Gysbert* Japicx gaf een psalmberijming* en ook liederen. Uit de 17de en 18de eeuw zijn Z.-boekjes bekend, haast alle met Hollandse tekst. De import uit Holland was vooral in de 18de eeuw groot. Zelfs kinder- en speellieder kregen Hollandse teksten.

Eerst in de tijd der romantiek (begin 19de eeuw) dichtten de gebroeders Halbertsma Fr. liederen op ontleende (Duitse) melodieën. De teksten waren niet steeds geschikt. Er ontstonden echter enkele liederen, die nog steeds leven. Na 1850 ontwaakte de liefde voor de Z. T. G. v. d. Meulen*, H. S. Sytstra*, T. R. Dijkstra*, W. Dijkstra*, J. G. v. Blom*, M. de Boer, H. G. v. d. Veen*, J. v. Loon* e.a. geven Frl. Fr. liederen. W. Dijkstra's *In doaze fol âlde snypsnaren* bevat nog alleen teksten, zijn *Doaitse* mei de Noardske Balke* geeft ook, zij het ongeschikte, melodieën. J. v. Loon en M. de Boer slaagden met het *Fr. Lieteboek* beter. Ook P. J. Troelstra* gaf veel moois (*Nij Fr. Lieteboek*). Er kwamen kleine bundeltjes vaak met Hollandse tekst (Jolle de Vries, Bouke de Vries*, Chr. Koster). De mannenkoren bloeiden, later de gemengde koren. De Maatschappij* tot Nut van het Algemeen en Toonkunst* deden veel goeds, z Muziekscholen.

De herleeft belangstelling voor Fr. taal- en cultuur had gunstige gevolgen. In 1941 kwam er een bundeltje *Fryslân* sjongt*, dat veel werd verkocht. In 1948 verscheen een nieuwe liederenverzameling, het *Lieteboek**, dat de oudere bundels verving. Het Musikologysk Wurkforbân fan de Fr. Akademy* gaf voor schoolgebruik de reeks *Sjong* mar ta*. De opgerichte bonden van Z.-verenigingen deden het peil van de koor-Z. stijgen. Ook de beweging voor algemeen vormend muziekonderwijs had een gunstige invloed. In de 19de eeuw bestonden in de grote plaatsen Z.-verenigingen, die oratoriums e.d. uitvoerden. Uit deze tijd moeten genoemd J. des Communes*, L. M. A. Waubert* de Puiseau, L. Kufferath*, P. Wede-meijer* Jr., A. Schliebner, M. Hageman*, Chr. Koster*, S. Velds, J. Bekker*, M. Schuil* en P. C. Koerman*. De laatste 50 jaar komen naar voren T. Paardekoper*, W. Zonderland*, Jac. Hoogslag*, J. Stam*, P. Post*, G. Schrik, H. K. Schippers*, R. Beintema*, B. Posthuma e.a. Sommigen componeren Fr. koorwerken. Als componisten treden op Jac. Hoogslag, R. Beintema, J.

L. de Jong*, P. Folkertsma*, J. Slofstra*, L. de Rook* en B. Smilde*. z Bachcultuur, Liederensbundels, Matthaupassion, Muziekleven, Volkslied.

Zie: Jac. N. D. Koogslag, De Sang yn Fryslân (1931); Leeuw. Cour. (17.11.1934); A. Komter-Kuipers, Muzyk yn Fryslân oant 1800 (1935); Jop Pollmann, Ons eigen volkslied (Amsterdam 1936); H. K. Schippers, Eenige opmerkingen over het koorleiderschap in Frl. (1941); Stân en foarútsichten fan de Amateur-muzykbioefening yn Frl. (1952); Jac. Jansen, Gysbert Japicx' lieten (1956); Rapport korpsen en koren (Fr. kultuerried, 1956); Repert., 333-335, 361-362. Zangplaten, Het aantal Fr. langspeelplaten is door het kleine taagebied niet groot, al wordt uiteraard naar uitbreiding gestreefd. In de handel zijn o.m.

It *Heitelân*, Fr. *grienmank*, gezongen door het Sneke Cantatekoor; *De tiid hâldt gjin skoft*, door het gezelschap Tetman en Jarich de Vries; *Fryslâns jongt*, gezongen en gespeeld door de Sambrinco's; *Troepeskip* en *Joun feint*, door Peter de Jong, en Fr. *grienmank*, gezongen door Peter de Jong met muzikale begeleiding en een meisjeskoor.

ZANGKOREN, z Bond van Zangkoren.

ZANGLIJSTER (Fr.: *bûnte lyster*). Vrij algemene broedvogel, goede zanger (imitator).

ZANGVERENIGINGEN, z Bond van Christelijke Zangverenigingen.

ZANNICHELLIA (Fr.: *dobbewier*). Plant. Zoutwater-Z. alleen in brak water bij de kust.

ZATHE. Quasi oud woord voor boerderij, waar saté* voldoende is.

Zie: Leeuw. Cour. (11.2.1901); Spahr van der Hoek, Fr, landb. II, 547.

ZEDELIJKE VOLKSGEZONDHEID. Het verval van de seksuele moraal en de problematiek van het moderne huwelijk en gezinsleven hebben ook in Frl. allerlei organen doen ontstaan, die met raad en daad willen bijstaan.

Sinds 1937 maakt de Fr. Ver. 'Raad en Daad' deel uit van de Chr. Ver. 'Zedenopbouw'. Zij zorgt voor ongehuwde moeders en vaderschapsacties. De Commissie 'Zedelijke Gezondheidszorg' van het Groene* Kruis beoogt hetzelfde. Daarnaast werken de Fr. afdelingen van de Ver. Onderlinge Vrouwenbescherming (sinds 1939), de r.k. Ver. ter Bescherming van Meisjes, en de F.I.O.M. (Nederlandse Federatie van Instellingen voor de Ongehuwde Moeder en haar Kind). Het Leger* des Heus pakte te Lwd. (veemarkt en handelsstad!) de prostitutiebestrijding aan. Sinds 1955 bemoeit de Stichting 'De Brêge' (de Brug) zich hiermee. Te Lwd. is sedert W.O. II een consultatiebureau ter bestrijding van geslachtsziekten. Inzake huwelijks- en gezinsmoeilijkheden adviseren het Griffomeard* Sintrum (1956), het adviesbureau voor gehuwden van de classis Lwd. van de Ned. herv. kerk (1957), de Ned. Ver. voor Sexuele Hervorming (met consultatiebureau voor geslachtskunde) en de interconfessionele Prot. Stichting voor Verantwoorde Gezinsvorming.

ZEDEN EN GEWOONTEN, z Volkskunde. ZEE. Frl. kent Noord- en Zuiderzee* en vroeger de Middellzee*. De 'oceanus germanicus' of 'mare

germanicum' kreeg in de M.E. de naam *Nortsee* (*Noordzee*, *Noordsche zee*).

De naam staat in tegenstelling tot Zuiderzee en is misschien door de Friezen gegeven (z Mare Frisicum). Er werd niet van Noordwesterzee gesproken. Misschien komt dit door de oude Fr. kustvaart: de Friezen dachten zich de omhoog buigende kustlijn in het verlengde van hun eigen kustlijn. De naam Zuiderzee wordt ook op rekening van de Hanzesteden geschoven, die deze Z. zo noemden in onderscheid met de Oostzee. Sedert 1922 bestaat de Zuiderzee niet meer en kennen wij IJsselmeer* en Waddenzee*. De naam Middellzee ontstond, toen de Boorn* zich verwijdden en er tussen Ooster-* en Westergo* een diepe inham kwam. De monding van de Middellzee lag misschien tussen Terschelling en Ameland (z Borndiep). Behalve de gebruikelijke betekenis had Z. in Frl. misschien ook de betekenis 'meer' (vgl. Oosterzee).

ZEE, Fokke Jans de, schrijver (Oldeboorn 25.4.1874—Haren 25.8.1950). Gemeentesecretaris Rauwerderhem en burgemeester van Veendam. Werkte in Sel-skip 1844. Drong reeds 1900 in een brief aan de gemeenteraden aan op het gebruik van Fr. als vergadertaal. Schreef over lokale geschiedenis. Gedichten in volkstrant met vaak actuele inslag (p.a. onder pseud. Burdo). Bundels: *Dounsjeende michfes* (1919); *Langstme* (1924); *Sintjanstried* (1950).

Zie: Repert., 169.

ZEE, Sjouke de, schrijver (Beets 20.3.1807—Hilversum 29.6.1954). Zuivelarbeider, later manufacturier te Irnsum. Trad op als lekeprediker, voordrager, was propagandist van het Fries, geheelonthouding, staatspensioen, volksonderwijs, leidde doopsgez. kampen.

Wrk.: Fen lang forlyn (1927); Myn twadde Amerikareis (1928); Kleaster Ealsum (1930).

Zie: H. G. Cannegieter Dzn., De Fr. beweging (Amsterdam 1917) 20-28; Leeuw. Cour. (20.3.1947; 19.3. en 12.4.1952); Repert., 169-170'

ZEE, Bonne van der, hardrijder (Sneek 1870—Lwd. 25-3-1937). Van 1889-1919 'in de baan', veel in Frl. en Groningen. 'Broodrijder'.

Allround sportman, won ook met kaatsen* en hardlopen tientallen prijzen. Overal in de prov. bekend als exploitant van kermisvermakelijkheden, die per schip reisde, eerst vele jaren met een 'sla-jut', later met een draaimolen.

ZEE, Hessel van der, toneelschrijver (?-Den Haag ca. 1890). Zijn blijspel *De alde Jas* (1866) werd zeven maal gedrukt. Ook ander werk werd veel gespeeld.

Zie: Wumkes, Paden II, 352-356; N.B.W. IX, 1309.

ZEE, Jan van der, schilder, tekenaar, graficus (Lwd. 16.2.1898-). Opleiding: Minerva te Groningen, lessen van Jan Mankes*. Werkte te Lwd., Groningen, Amsterdam en in buitenland. Landschap, portret, wandschilderingen, intarsia's, glas in beton. Eerst abstract werk, later neo-impressionist. Woont te Groningen.

Zie: Palet (1931).

ZEE, Rinke van der, hardrijder (Workum

21.5.1862-Groningen 27.3.1922). Stoombootkapitein. Bekend door de eerste internationale hardrijderij op schaatsen (Grote Wielen 22.1.1885), waar door het lot P. Bruinsma* kampioen werd. Leed in het zelfde jaar nederlaag te Christiania. Won vele grote geldprijzen.

ZEE, Roelof van der, schrijver (Jubbega-Schurega 1.1.1909-). Hoofd Openb. lagere school te Steenwijk. IJvert voor geheelonthouding en toneel. Wrk.: De Bidrager (toneel); Lutske (1946, ²1947); Lutske Jonge (1948).

ZEE, Teartse van der, leraar (Sneek 26.10.1906-). Promoveerde op een dissertatie *De Fr. boerencoöperatie in haar maatschappelijk verband* (1933) en schreef verschillende sociaal-economische artikelen.

Zie: Repert., 170.

ZEEAREND (Fr.: *goesearn*). Vogel. In de 19de eeuw 's winters niet zeldzaam. Nu echter wel. Soms' overwinterend.

ZEEBLOEMEN (*Sertularia Cupressina*). Cipresachtige takjes van zeer kleine poliepen, in Harlingen en of Terschelling ook *zeeboompjes*, *zeevarens* of *zeemos* genoemd.

In het najaar door vissers uit Harlingen, Zoutkamp, Wieringen of Den Oever van de harde bodem gevestigd of, door een met prikkeldraad omwonden ketting over de bodem te slepen, geplukt. De Z. blijven in het prikkeldraad haken. Ze worden, na o.m. in Harlingen te zijn geprepareerd en gekleurd, vooral geëxporteerd. Het geprepareerde produkt, dat jaren houdbaar is, wordt gebruikt als kamerversiering of voor corsages. Export naar Australië, Nieuw-Zeeland, Canada. De visserij is soms lucratief (prijzen van vers en nat produkt van f 4,50 per kg). Speciale vergunning van Domeinen is nodig.

ZEEDISTEL. Plant. De blauwe Z. (Fr.: *dúnstikel*) in de duinen op Ameland en op het Oudemirdumer Klif.

ZEEGRAS (Fr.: *séwier*). Vroeger zeer algemeen op de Wadden. Ca. 1932 door een ziekte nagenoeg verdwenen. Thans weer talrijker.

ZEEHOND. Ook: gewone Z. In de Waddenzee zullen er ca. 1200 zijn. Groot afschot, maar aanvoer uit Duitse Waddenzee. De Z. nu onder de jachtwet. De vroegere slachtingen zijn voorbij. In een paar reservaten (bij Schiermonnikoog en het Eierlandse Gat) is sedert 1957 de jacht verboden.

Zie: De Lev. Nat. LIX (1956), afl. I.

ZEEKAPITEINS. Frl. en vooral de Waddeneilanden leverden vroeger veel Z. Alle eilanden hadden zeevaartscholen.

Op Schiermonnikoog verdween deze school in 1934, op Ameland reeds in 1868, op Vlieland na W.O. II. Alleen de Terschellinger Willem Barentszschool bestaat nog. Het aantal zeelieden, en speciaal het aantal gezagvoerders, is zeer afgenomen, mede door het gebrek aan scholen, z Kat, H. D.; Kommandeurswoning; Walvisvaart; Willem Barentz; Zeevaart.

Zie: D. A. Brouwer, Ameland (Amsterdam 1906), 54-63; Schiermonnikoog (Delfzijl 1938), 68-72; G. Knop, Schylgeralân (Amsterdam 1946), 116-130, 175-181; Leeuw. Cour. (18.2.1956).

ZEEKLEI. Alle in zee afgezette kleien, vooral die uit het Holoceen*, onderscheiden in oude en jonge Z.

Oude Z. is ouder dan het oppervlakteveen, maar in Frl. niet duidelijk ontwikkeld *Jonge Z.* is jonger dan het oppervlakteveen en in het algemeen in het Subatlanticum, soms daarvoor ontstaan. In Frl. vele afzettingen van jonge Z. en andere daarmee in verband staande mariene afzettingen (o.a. de knipklei* en de nieuwland*-gronden).

ZEEKOET (Fr.: *skût*). Vogel. In Frl. doortrekker en overwinteraar.

ZEEKRAAL (Fr.: *kwelderkrûd*). Plant aan de kust, soms in het binnenland, bijv. Rinsumageest.

ZEELANDEN. De Zeven Fr. Z. waren in de M.E. zelfstandige landstreken langs de kust, van Alkmaar tot aan de Weser, wrsch. sinds de hevigste invallen van de Noormannen samengaande in een verbond van vrij geringe kracht.

Men wilde de onderlinge verstandhouding regelen en de buitenlandse vijand afweren. In principe kwamen eens per jaar vertegenwoordigers uit elk van de Z, bijeen bij de Upstalboom* in Oostfrl. De grootste activiteiten van de gezamenlijke Z. zijn bekend uit 1200-50 en 1300-50. z Groot- Friesland, Traktaat, Zegel.

Zie: K. von Richtbofen, Untersuchungen über fr. Rechtsgeschichte I (Berlin 1880): De twadde jiergearkomste fen de Fr. Akademy (1940); B. XV (1953), 97-105.

ZEELT (Fr.: *mûdhoun*). Vis. Algemeen in sloten, plassen en meren met zachte bodem.

ZEEMAN, Wybe Pieters, z Brouwer, W. J.

ZEEMOSVISSERIJ, z Zeebloemen.

ZEENAALD. Vis. In de Waddenzee de Grote Z. (tot 50 cm lang) en de Kleine Z. (tot 15 cm lang). De Trompetter-Z. (tot 30 cm) is na de afsluiting van de Zuiderzee nagenoeg verdwenen.

ZEENDBRIEVEN. Rechtsoptekeningen betreffende de geestelijke rechtspraak.

Buiten het algemene zeendrecht* kennen wij uit Westerlauwers-Frl, speciale Z. voor de dekenaten* Franeker (1378-1433), Bolsward (1277, 1400, 1404, 1455), Lwd. c.a. (1412), Workum-Utberdum* (1449?) en Achtkarspelen (1395). Ook uit de andere Fr. gebieden kennen wij Z., ten dele in het Oudfries.

Zie: Bronnen voor de gesch. der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht V, 368-391; Oudfr. oork. II, I, 9, 38; Vr. F. XXXIX (1948), 83, 84; Oorkondenboek Groningen en Drente, nr. 907.

ZEENDRECHT. Algemeen Westerlauwers rechtsboek, waarin het recht is opgetekend, dat op de Zeend (ook Seend, het geestelijke gerecht) moest worden toegepast.

Ten dele ouder dan de 14de eeuw; het overige is wrsch. in de 11de-14de eeuw aangegroeid. De overgeleverde redacties zijn wrsch. alle corrupt; ze tellen meer of minder dan de 36 artikelen,

die het Z. volgens de overlevering (z Magnus) moet hebben. Teksten in de Westerlauwerse handschriften Druk*, Jus* Municipale en Codex Unia en in het Fivelinger handschrift.

Zie: M. P. v. Buijtenen, De grondslag v. d. Fr. vrijheid (Assen 1953), 149-182, en Bijlage VII.

ZEEPALING. Bij de zeevissers onder de naam *kommeraal* bekend, een verbastering van de vroegere naam *kongeraal*. Soms tot 2 m lang. Een enkele maal aan de kust gevangen, o.a. in 1928 bij Lemmer, in 1957 bij Kornwerderzand. In 1957 geregeld te Lwd. te koop.

ZEEPIER. Gewone Z. een ca. 20 cm lange ringworm. Veel op slikplaten in Waddenzee. De uitwerpselenhoopjes horen bij het wad bij eb. Z. als aas gebruikt voor de vangst van bot aan lijnen.

ZEERECHT-ORDONNANTIE VAN STAVEREN. Een 14de-eeuws vervolg op de als 'vonnissen van Damme' bekende Nederlandse vertaling van de *Rôles d'Oléron*.

Volgens Telting opgesteld te Staveren, volgens anderen te Amsterdam. De Z. is met andere stof opgenomen in het zeerecht van Wisby (Visby Sjörratt) en zo van invloed op de zeerechtspraktijk na 1500.

Zie: A. Telting, Die alt-niederl. Seerechte (1907); Ts. v. Rechtsgesch. XVIII (1950), 403.

ZEERIJP, z Seerijp.

ZEESCHILDERS. Frl. heeft tot in de 18de eeuw een bloeiende zeevaart* gekend. Het aantal Z. is echter gering. De bekendste is W. Vitringa* (1657-1721). Daarnaast moeten genoemd worden P. I. Portier* (1698-1781), D. P. Sjollema* (1760-1840) en Nic. Baur* (1767-1820). Ook onder de schilders van de 19de en 20ste eeuw zijn er slechts weinigen die hoofdzakelijk de zee tot object hebben.

ZEESCHOUW. Vissersvaartuig van de Zuiderzee. Een goedkope schouw* met hoge kop, smalle zwaarden en een bun, eerst van hout, nu van ijzer. Misschien het eerst gebouwd door G. Wierdate Lemmer tijdens W.O. i. Daarom 'De mobilisaesje' geheten (officieel Le. 21). Ook Lemsterschouw en 'spekbak' genoemd (wegens de onelegante vorm), z Scheepstypen.

Zie: De Waterkampioen (1951), nr. 883.

ZEEVAART. De geschiedenis van de Fr. Z. moet nog geschreven worden. S. Haagsma* heeft er veel aandacht aan besteed. De geschiedenis der Waddeneilanden* en van plaatsen als Harlingen en Hindeloopen vertelt er veel van. Frl. heeft een admiraliteit* gehad en ook meegedaan aan de Groenlandsvaart*. Bekende Fr. zeevaarders zijn Barent* Fockes, Wil-lem* Barentz, Douwe* Aukes, Gale* Hamkes. A. Stellingwerff*, Tsj. H. de Vries*. Dat de Fries zeemansbloed in de aderen heeft bewijzen ook de mannen van het reddingswezen*, z Scheepvaartonderwijs; Tot, D.; Toxoepüs, K. en M.; Zeekapiteins.

Zie: Vr. F. XVIII (1895), 303-418, 457-623; S. Haagsma, Een blik op Frl.s koopvaardij in 't midden der 18de eeuw (z.j.).

ZEEWEREND WATERSCHAP. Waterschap bestemd tot onderhoud van de Fr. zeevering of voormalige zeevering, nu meervering. Reglement vastgesteld door Fr. Staten.

Er zijn er 22. Sommige heten contributie*. II Z.W. en hebben een kort reglement, dat het 'algemeen reglement' toepasselijk verklaart. De meeste Z.W. en zijn ontstaan bij de inpoldering langs de Waddenkust. De zeevering wordt door omslag bekostigd. De hele prov. betaalt mee. z Arbitrament, Classificatie, Dijkgraaf, Dijkgedeputeerde, Gemeenmaking, Kadastraal inkomen, Legger, Omslag, Stadsdijken, Volmacht. → Compendium: Strijd met het water (kaart).

ZEEWERING. Door Petrus Camper* in 1778 gebezigde term. In Fr. waterschapsreglementen sedert ca. 1850 een dijk bestemd om oud en nieuw land zo mogelijk bij de hoogste waterstand tegen de zee te beschermen. Ook: het werk dat wordt of is aangebracht ter bescherming en ten behoeve van de dijk (steenglooing, dijkvaart enz.).

Zie: IJsselmeerdijken, 67, 73, 101, 108, 140, 267, 300.

ZEGEL. In de tijd der Fr. vrijheid* voerde het verbond der Fr. Zeelanden* een Z., dat aan oorkonden van 1324 en 1338 bewaard is, maar wrsch. uit de eeuw dateert en als *Totius-Frisiae-Z.* bekend is.

Het vertoont een tronende Moeder Gods met Kind, geflankeerd door twee gewapende Friezen en in een nis beneden twee biddende figuren. Het randschrift luidt: *Hts signis vota sua reddit Frisia tota, Cui cum Prole pia, sit clemens Virgo Maria*, Daarnaast bestond een Z. ad causas met dezelfde voorstelling in kleiner formaat (nog gebruikt 1360); in de nis staat hier één figuur met het bijschrift: *Ubbo sacerdos*. Het randschrift luidt: *Sigillum secretum tocius Frisiae ad causas*. De Saksische en Habsburgse vorsten voerden als heren van Frl. een wapen-Z. met in de schildvoet het in 1499 verleende wapen (z Vlag en wapen). Na 1580 voerden de soevereine Staten eveneens een wapen-Z., evenals de andere Fr. overheidslichamen (Ged. Staten, Hof, Univ.), ook met het leeuwenwapen. Het Totius-Frisiae-Z. wordt door Frisia* Catholica gebruikt.

Zie: Einder Jahrb. XXI (1924), 65-137; Upstalboomsblatter XIII (1927), 159-163.

ZEGEN. Sleepnet, boven voorzien van kurken drijvers en beneden verzwaard met lood. In het midden van het net is een zak, waarin de gevangen vis zich verzamelt.

Het vistuig wordt, na uit een boot te zijn uitgezet, op bepaalde Z.-trekplaatsen tegen de wal ingehaald. De Z.-visserij is beperkt tot de grote meren en wordt alleen in de wintermaanden uitgeoefend. → Vistuig.

ZEGGE (Fr.: *sigge*). Plant. Overal komen voor: gewone, ruige, oever-Z., in moerassen: blauwe, cyper-, lage, snavel-, scherpe, tweerijige, ronde, pluim-, afgekorte Z., op de klei: valse en ves-Z.

Minder talrijk zijn in moerassen: vlo-, draad-, blonde, late, moeras-, stijve, ster-Z.; in duinen: vlo-, zilte, gestrekte, late, zeegroene, drienerve, zand-Z.; in bossen: pil-Z.; op zand: zand-Z.; op klei: zeegroene, stekel-Z.; verspreid: haze-Z. Zeer zeldzaam zijn: tweehuizige (Kootstertille, aan de Boorn), gestippelde (Schiermonnikoog), noordse (Lindevallei), uitgerekte en blaas-Z. (Beetsterzwaag).

ZEILEN. Te onderscheiden in watersport* en hard-zeilen*. De jaarlijkse Sneekweek* is bekend. De Noord*-Ned. Watersport Bond is een overkoepelende organisatie. Vooral de B.M.er* van H. Bulthuis* werd zeer populair, z Scheepstypen, Skûtsje. → Scheepstypen, Watersport.

Zie: H. G. v. Slooten en K. Sikkema, Zeilend zwerven door Frl. (Assen 1946); Repert., 373.

ZEISPREUKEN. Volksuitdrukkingen, die in de mond van een derde gelegd worden, zijn in het Fr. bijzonder talrijk. Ze getuigen vaak van 'nocht* oan ûnnocht'. Zo genoemd, omdat er steeds 'sei' (zei) in voorkomt. Enkele voorbeelden:

Dat is troffen, sei Tyske Flips, en hy hie syn wiif yn 'e toatebel; Men kin wol ienris tsjin in hear tarre, sei Jelke, en koft in pikelherring; De lest moot der ut, sei Wobbelmuoi, en hja sprong op krukken. Er zijn ook moderne variaties: Nou brekt my de klomp, sei de man; doe krige er it tsjil (wiel) fan 'e tractor oer de foet. z Volkshumor.

Zie: Nieuw Frl. (10.2.; 19.3.1949); I.H. XXXI (1953), XXXII (1954).

ZELDENTHUIS, Sjoerd, hardrijder (Joure 18.7.1909—). Kortebaankampioen van Frl. (1938-39 en 1945-46); kampioen van Nederland (1939-40). z Hardrijden.

ZELFMOORD. Het aantal *Z.en* is in Frl. betrekkelijk hoog (z Criminaliteit, Zwaarmoedigheid). De zelfmoordenaars werden vroeger wel onder de oesdrup* aan de noordkant van de kerk begraven.

Zie: V.A. (1863), 80; B. X (1948), 58-64.

ZELLE, Margaretha Geertruida (Mata Hari, oog van de dag, zon) danseres (Lwd. 7.8.1876—Vincennes 15. 10.1917). Dochter van de hoedenkoopman A. Z. Cz. (1840-1910). De familie Z. kwam oorspr. uit Rheda (Westfalen), sedert ca. 1750 te Lwd.; door de van der Meulens ook Fr, bloed in de aderen. Als Duitse spionne gefusilleerd. Ballade van D. A. Tamminga.

Zie: Ch. S. Heymans-G. Nypels, De ware Mata Hari (Maastricht z.j.); I.H. (dec. 1950, jan. 1951); Nav. 92 (1950), 174-181; 93 (1951), 1-14; 96 (1954), 104.

ZENDELINGEN, z Kerstening.

ZENDER. In Irnsum bevinden zich een F.M.-dubbel-Z. van 15 kW en een (tijdelijke) televisiehulp-Z. (1957). Op 88,2 MHz worden het programma van Hilversum II en de regionale programma's van de Regionale* Omroep Noord (R.O.N.) doorgegeven; op 96 MHz het programma van Hilversum I.

Het R.O.N.-programma werd aanvankelijk alleen doorgegeven via de A.M.-hulp-Z Hoogezand, maar de ontvangstmogelijkheden in Frl. waren zeer onbevredigend. Sinds 1956, toen de F.M.-Z.s in gebruik kwamen, is een goede ontvangst van het regionale programma mogelijk.

ZENDINGSWERKZAAMHEID. De geref. kerk van de Republiek steunde zwakke gemeenten in het

eigen gewest (bijv. met kerkbouw), en hielp ook vele noodlijdende personen hier en elders, vooral in tijden van oorlog, z Aranhuis, Bedelarij, Gasthuis. Fr. zeevaarders, die bijv. in Algiers slaaf waren gemaakt, werden vrijgekocht. Vervolgde geloofsgenoten in den vreemde (Palts,' Solms, Gulik, Piemonte) werden gesteund. Van Z. in de Oost horen wij niet, al zijn ook Fr. predikanten, vaak om moeilijkheden hier, daarheen gegaan. Ook elders treden Friezen als zendeling of ziekentrooster op. In de rode en 20ste eeuw nemen alle kerken aan de Z. deel. z Gereformeerde kerkformaties, Hervormde kerk.

ZENEGROEN (Fr.: *krûpendgrien*). Plant. Het meest bij Wolvega. Soms ook op klei in het noorden.

ZEPER. Zeepziedersgeslacht te Lwd., afstammend van Jan Dircx, in 1587 burger aldaar. Door het huwelijk in 1837 van Jacobus Z. met M. F. Ph. Waller ontstond de combinatie Waller Z.

Zie: Hs. geneal. Gem. Arch. Lwd.; portretten in Fr. Museum. —, Dirk, burgemeester (Lwd. 2.2.1803-21.2.1881). Zeepzieder. Zoon van Pier Z. Raadslid, wethouder (1865-71), burgemeester van Lwd. Thorbeckiaan.

Zie: N.B.W. IX, 1311.

—, **Jan**, zeepzieder (Lwd. 10.11.1736-Hahn, Holstein, 26.4.1801). Beviend met C. L. v. Beyma*, lid van het Leeuwarder vrij korps (1785), vluchtte in 1787 en vestigde zich in Duitsland.

Zie: N.B.W. IX, 1311-1312.

—, **Pier**, burgemeester (Lwd. 25.6.1761-20.11.1845). Uit patriottisch milieu. Van 1795-96 als gematigd revolutionair naar voren. Van 1802-07 drost van Lwd., later burgemeester en wethouder (1824-42).

Zie: N.B.W. IX, 1312-1313.

—, **Sybrand Allard Waller**, rijksarchivaris (Lwd. 29. 11.1874-4.1.1937). Na historische studie in 1908 op het Rijksarchief te Lwd. rijksarchivaris in Drente (1921) en in Frl. (1924-35).

Zie: Repert., 170, 289.

ZESENDERTIGEN. In de Fr. stadboeken van Bolsward en Sneek de vertegenwoordigers van de mene meente*, de burgerij. Te vergelijken met de tegenwoordige gemeenteraad. Bij belangrijke besluiten geraadpleegd. Ze dankten hun naam aan het oorspronkelijk getal 36. In Lwd. heetten ze de *mene trettene* (gemene dertien).

Zie: A. Telling, Het Oudfr. Stadsrecht (Den Haag 1882).

ZET (Fr.: *set*). Iets dat gezet, opgesteld is. Meestal kleine landbrug met los opneembaar, uit twee of meer delen bestaand houten rij dek. Plaats waar mensen of vee over een water kunnen gaan. Er zijn *bartesetten* (z Barte), *oersetten*, *setten mei in draei* (z Draai), *tichtsetten*, *tynjsetten* (z Tynje). z Bruggen, Dichtzetvisserij.

Zie: J. Winkler, Fr. Naamlijst (1898), 334.

ZETHAAG, ZETWAL. Strook land tussen

veenpet-ten (z Pet), waarop de turf te drogen wordt gezet, z Haag, Vervening.

ZEVENBLAD (Fr.: *hoannepoat*). Zeer algemeen onkruid.

ZEVENDE-DAGSADVENTISTEN. Deze godsdienstige groepering, die in Nederland 40 gemeenten (2500 lidmaten, ruim 30 predikanten) telt, heeft een gemeente te Lwd. (ruim 100 leden).

Zie: F. Boerwinkel, Kerk en Secte (1956).

ZEVEN GRIETENIJEN EN STAD SLOTEN. Waterschap belast met het onderhoud van de IJsselmeerwering, lopende van het Rode Klif tot de grens van Overijssel, bij Schoterzijl, waar de Statendijk begint. Delen van deze waterkering zijn bij anderen in onderhoud.

Dit waterschap, dat reeds in het Groot Arbitrament* (1533) met het onderhoud van deze zeekering werd belast, is ruim 67 500 ha groot en strekte zich uit over Gaasterland, Lemsterland, Doniawerstal, Haskerland, Schoterland, Engwirden, Opsterland en Sloten. Door de bedijking van de Wielpolder (ca. 1633) kwam ook een stukje van Hemelum Oldeferd binnen het gebied.

Het eindpunt van de zeekering aan de Overijsselse grens lag vroeger bij Veenhuizen. In 1702 is de dijk hier binnenwaarts verlegd; waardoor een complex gronden buitendijks kwam te liggen (Fr. Buitendijks). Het waterschap tracht nog steeds de vroegere zeekering aan te passen aan de door het leggen van de Afsluitdijk ontstane nieuwe situatie. Het beheert ook een uitgebreid bezit (Lemsterhop, het Fr. Buitendijks, de Uitheining, alles buitendijks gelegen). Het eerste reglement van de Prov. Staten is van 1868/99. Voor het wapen → Zeewerend waterschap.

Zie: IJsselmeerdijken, 16, 70, 170, 195, 211, 260, 335.

ZEVENSTER (Fr.: *sawnstjerne*). Plant. Alleen op Vlieland en Terschelling (eendenkooi).

ZEVENTIEN KEUREN, z Keuren.

ZEVENWOUDEN (Fr.: *de Sawnwâlden*). Een in de eerste helft van de 15de eeuw ontstaan verbond van zeven delen (Utingeradeel, Engwirden, Oosterzeesterland, Mirderland-Lemsterdriega met een stuk van Gaasterland, Haskerland, Schoterland en Doniawerstal). Na 1500 uitgebreid met Gaasterland, Oost- en Weststellingwerf en Opsterland.

Sindsdien vormden de Z. een volwaardig kwartier* in de staatsrechtelijke indeling* van Frl. Vóór 1500 werden de Z. maar af en toe door Oostergo* en Westergo* bij de gemeen Fr. zaken betrokken. Men mag de Z. niet verwarren met de Wouden* als landbouwgebied. Ook de mening, dat de Z. ontstaan zijn uit zeven 'wouden' langs de riviertjes in Z.O.-Frl., Z.W.-Drente en N.-Overijssel, is onjuist.

Zie: Fr. Plaknammen X (1957), 11-15.

ZEVENWOUDEN, Onze Lieve Vrouwe van, z Leaf-frouwedei.

ZIEGLER, jonker Caspar, Saksisch kapitein, die 1498-1515 telkens in Frl. optreedt bij militaire en bestuurszaken.

Zie: N.B.W. III, 1514-1515.

ZIEKENHUIS. Tussen het vroegere en het

moderne Z. is een groot verschil. Enkele oude namen zijn bewaard : gasthuis*, hospitaal; andere niet: leproos- of lazarushuis, pest- en dolhuis. De laatste drie dienden meer om te isoleren of te verplegen, niet allereerst om te genezen. Specialistisch-medische behandeling ontbrak vroeger.

Frl. heeft nu tien eigenlijke *Z.en*, zes kraamklinieken, acht verpleeghuizen, vier sanatoria, twee psychiatrische inrichtingen, drie kinderherstellingsoorden, een instelling voor zieke en hulpbehoevende kinderen. Naast deze instellingen, waar de curatieve geneeskunde beoefend wordt, zijn er vele waar de preventieve geneeskunde de nadruk krijgt (consultatiebureaus, instituten voor geestelijke* gezondheidszorg en volksgezondheid, kruisverenigingen enz.).

De *Z.en* hebben een verschillende grondslag. Het zijn de volgende: Dokkum (De Sionsberg, prot. opgericht in 1956), Drachten (Prot. Z., 1952), Harlingen (Algemeen Prot. Z., eerst neutraal, 1873, prot. 1955; St. Jozefs Z., r.k., 1915), Heerenveen (neutraal, 1911), Joure (Verpleeghuis-Z., prot., 1954), Lwd. (Stads-Z., neutraal, 1824/25; Diakonessenhuis, prot., 1879, in 1894 verplaatst naar de Noordersingel; St. Bonifacius-hospitaal, r.k., 1833, in 1935 verplaatst naar Mr. P. J. Troelstraweg), Sneek (St. Antonius-Z., r.k., 1903). Uit de datums blijkt, dat het betrekkelijk grote aantal r.k. *Z.en* in de laatste tijd door dat der Confessioneel-Prot. *Z.en* werd voorbijgestreefd. Van de sanatoria moeten worden genoemd: Beatrixoord* (Appelscha, 1910, bestrijding t.b.c.), Violetta (noodsanatorium. Heerenveen, 1910) en Parkherstellingsoord (Lwd., 1927). De psychiatrische* inrichting te Franeker met buiten- en binnengesticht en paviljoens is de oudste inrichting voor behandeling van geesteszieken. Het enige kinder-Z., tegelijk revalidatiecentrum, in Frl. is de Cornelia*-stichting te Beetsterzwaag (1915). Als onderdeel van het Diakonessenhuis te Lwd. komt er wrsch. reeds in 1958 een tweede kinder-Z. in gebruik.

Oude *Z.en* zijn het Lazarushuis te Lwd. (tot 1672), Stadspesthuis te Lwd. (1582-1675), Beijer van het St. Anthonygasthuis te Lwd. (1425?-1772), Stads-Militair-Z. aldaar (1822-50), Burgerlijk Hospitaal, later Stads-Z. (1824/25-heden). Te Franeker zijn in het begin der 19de eeuw plannen gemaakt voor een academisch Z., maar er is niets van gekomen. z Gezondheidszorg.

Zie: Z.-wezen (1933); Ons Z. (1935); Prot. Gezondheidszorg (1952, 1954, 1957); Rapport van de commissie ter bestudering van het vraagstuk der Z.-ruimte in Frl. (1952); Nota naar aanleiding van het Rapport... (1952); Repert., 312.

ZILVERMEEUW (Fr.: *(sé)kob*). Grote meeuwesoort, talrijke broedvogel op de eilanden. Ook in het binnenland, vooral op vuilstortingen. Rooft in broedtijd eieren en jonge vogels. Daarom wordt de stand beperkt gehouden.

ZILVERSMIDSKUNST. De Fr. Z. is zeer belangrijk. De terpen leverden voorwerpen (riembeslag, mantelspangen) op, die op een grote vakbekwaamheid wijzen en soms dateerbaar zijn (invloed van Kentse Z., gouden spang van Hogebeintum (→ Terpen), schat van Wieuwerd,

gesp uit Winaldum, alle uit ca. 650). Uit de M.E. is er weinig (beslag drinkhoorn* Sint-Anthonius*-gilde te Staveren, 1397, hostiedoos uit Jorwerd, 15de eeuw, beide zonder merken). Zilversmidsgilden komen er tussen 1450-1500.

In de 16de eeuw worden verordeningen van de overheid (meestertekens*, jaarletters*, 1603, gildeproeven enz.) ingesteld. Voor de zilverstudie zijn belangrijk de koperplaten met merken, namen en woonplaatsen (1529-99) en het gildebord van de Leeuwarder zilversmeden (1597-1854). Technische kennis is voor de studie onontbeerlijk. Voorwerpen kunnen door ophameren en gieten ontstaan. Versiering geschiedt door graveren en drijven (het aanbrengen van reliëf op het oppervlak). Ciseleren heet de nabehandeling van het gegoten zilver. In de 16de eeuw is er al bloei (beker uit Bozum, 1505, Botnia-beker, ca. 1530, van Feike v. Franeker, en kokosbeker van Lenert* Danckerts, 1583, alle drie in Fr. Museum).

In de 17de eeuw bereikt de Z., evenals elders in Nederland, een hoogtepunt. De kwaliteit van Paulus en Adam v. Vianen of Joh. Lutma wordt hier niet bereikt (drijfwerk met kwabornament en menselijke figuren). Hun invloed is echter merkbaar bij Hans* Christiaans (1632) en Rintie* Jans (Poptaschat*, 1671). Ca. 1660 vinden we naast de menselijke figuur de versiering met bloemen en bladeren (Pieter Faber* en Nic. Mensma*, 1670). Zeer fraai is het werk van de Bolswarder Claes Baerdt*. De Leeuwarder Johan-nes v. d. Lely* laat vooral de Lodewijk-XIV-stijl zien (gestileerd bloem- en bladornament op gegranuleerde ondergrond). Hij oefende invloed uit op tijd- en stadgenoten als Andele* Andeles, de Elgersma* 's, de Jongma* 's, Gab. v. d. Lely*, Ate Scheverstein* en Thomas Wieland*, en op de Bolswarder Egb. Teeklenburg*. De Lodewijk XV- en XVI-stijl vinden wij goed vertegenwoordigd bij Pieter Meeter en Lucas Oling*. In de 18de eeuw worden vooral theeketels en -vaasjes en brandewijnskoppen* vervaardigd. Behalve mooi drijfwerk leverden de Friezen ook fraai graveerwerk (bekers, knottedoosjes*, brandewijnskoppen, → avondmaalszilver*). Op de laatste zien wij medaillons met symbolische of bijbelse voorstellingen (beker uit Winaldum, Lolle* Jeltjes, 1643), werk van Jan Saegman*, 1687, synodale beker van Marsum, 1633. Het zilver heeft meestertekens en jaarletters. De 17de-eeuwse brandewijnskoppen zijn zes- of achtkantig en hoog en laten symbolische figuren in medaillons zien. Ook is er filigraanwerk (sieraden bij de klederdracht gebruikt tot in de 19de eeuw). In de 19de eeuw zien wij een verval van de Z. In het begin der 20ste eeuw komt er weer opbloei. Genoemd moeten worden De Haas (Sneek), Sustring (Sneek), Van Erp (Lwd.) en J. A. v. d. Houten* (Lwd.). z. Bras, Breidschede, Chatelaine, Sydsulver.

Zie: Reg. Leeuw. Cour., 83; Repert., 373-374; Cat. van Tent. van Fr. zilver (1927); E. Voet en R. Visscher, Werken van Fr. goud-

en zilversmeden (Den Haag 1932); C. J. Hudig, Zilver (Amsterdam 1951); Zilverent. Dokkum (1954); Hist. tent. Harlingen (1954); Wiekslag van vijf eeuwen. Bolswards zilver (1955); Leeuw. Cour. (5.4.1958).

ZINNEBEELDEN. Op voetspoor van H. Wirth*, die ca. 1922 in het uilebord* en in andere ornamenten der volkskunst* symbolen uit de voorchr. tijd zag, was er voor W.O. II de neiging overal Z. te ontwaren. Hierop is veel kritiek gekomen. Er zijn er, die alle verband tussen de versieringen van archeologica en die der huidige volkskunst loochenen. Het staat vast, dat chr. symbolen (kruis, hart, levensboom*, haan) invloed hebben gehad. Ook zijn er in de heraldiek* versieringen (adelaar*, halve maan, klaverblad) die telkens terugkomen en Z. zijn. Onder invloed van populaire beschouwingen worden bepaalde Z. als zonnerad en toverknoop geduid. Het uilebord is tot een der Fr. nationale Z. uitgegroeid. Een en ander heeft bewerkt, dat de volkskundige versieringen de aandacht zijn gaan trekken. Onwillekeurig bevorderde dat ook de liefde voor het oude handwerk.

Zie: Repert., 359-360; W. F. v. Heemskerck Düker en H. J. v. Houten, Z. in Ned. (Den Haag z.j.).

ZINSPREUK. De oude gewoonte om achter een naam of onder een wapenschild een Z. te zetten is ook uit Frl. bekend. In verschillende alba* amicorum vinden wij er voorbeelden van.

Z.en van bekende Friezen zijn de volgende: (uit de 15de eeuw) Skerne Wibe: *Naet to goed, naet to tsjoed*, Niet te goed, niet te kwaad; (uit de 16de eeuw) Lyckle Eables: *Deugd allinne macket wiere adel*, Deugd alleen maakt ware adel; W. v. Aytta*: *Vita mortaliū vigilia*, Het leven der stervelingen is een nachtwaak; Joachim Hoppers*: *Sincerum pectus apertum*, Een oprecht gemoed is openhartig; M. Hamconius*: *Crucis ambio finem*, Ik streef naar 't eind van 't kruis; Adie* Lambertz: *It is mei sizzen net to dwaen*, Zeggen alleen is niet voldoende; Igram v. Achelen*: *Animum rege*, Bestuur het gemoed; (uit de 17de eeuw) Willem* Lodewijk: *Wils Got, mit Ehren*; Ernst* Casimir: *Constant*; Gysbert* Japicx: *Sljuecht en rjuecht*, Eenvoudig en rechthoek; Menelaus Winsemius*: *Vita circense curriculum*, Het leven is een wedloop; Fr. v. Vervou*: *Sine labore nihil*, Niets zonder moeite; A. M. v. Schurman*: *Anwr meus crucifixus est*, Mijn Liefde is gekruisigd; L. v. Aitzema*, *Cedant arma togae*, Dat de wapens mogen wijken voor de toga; Ulr. Huber*: *Lex et ratio, eugnoomosyne*, Wet, rede, welwillendheid; (uit de 18de eeuw) W. v. Itsma*: *Virtute ac patientia*, Door deugd en geduld; Sj. G. Juckema v. Burmania: *Nobilitas sola est atque unica virtus*, Enkel en alleen deugd is adel; S. Stijl*: *Sensim scandendo*, Door langzamerhand op te klimmen. Dat de gewoonte nog niet verdwenen is, bewijst het adagium van Age S. Miedema*: *Age, quod agis bene age*, Age wat ge doet doe dat goed. z. Drukkersmerken.

Zie: Leeuw. Cour. (29.6; 6.7.1847).

ZINZENDORF, Ludwig von, stichter der Evang. Broedergemeente (Dresden 26.5.1700-Herrnhut 9.5.1760). Maria* Louise kwam met Z. in contact

en gaf zijn volgelingen een terrein in de baronie IJselstein. Zij ontving hem met zijn gezin 12-16.4.1736 te Lwd. Op den duur ontstond verwijdering, z Hernhutters.

Zie: Ned. Arch. v. Kerkgesch. (1952), 36-58.

ZOEAVEN. Tussen 1860-70 heeft de paus een lijfwacht gehad, samengesteld uit Franse en Belgische, later vooral ook Nederlandse vrijwilligers. Ook Fr. jongens hebben als Z. gediend. De laatste, Folkert Rijnja uit Woudsend, stierf in 1937 op 88-jarige leeftijd.

ZOENLIEDEN of arbiters. In Frl. in de M.E. meestal baer-, goede- of vredelieden genoemd. In een twistgeding werden deze Z. (meestal geestelijken) door dé partijen gekozen om het geding aan een rechterlijke uitspraak te onttrekken.

De partijen waren verplicht voor de uitspraak der Z. te zweren, dat zij hun uitspraak gestand zouden doen. Door de chaos op rechtsgebied nam de Z.-procedure in de M.E. een belangrijke plaats in, later minder.

Zie: R. His, Das Strafrecht der Friesen im M.A. (Leipzig 1901), 210 e.v.

ZOMERDIJK. Kade om een polder ('zomerpolder'), voldoende hoog om de hoge buitenwaterstanden 's zomers te keren.

Zie: Leeuw. Cour. (12.4.1947).

ZOMERPEIL (F.Z.P., Fr. Zomerpeil). Bij alles wat binnen de zeevering is gelegen, rekent men bij de waterstaat met F.Z.P. (0,66 m —N.A.P.).

ZOMERTALING (Fr.: *tjitting*). Kleine eendesoot, vrij talrijke zomervogel.

ZOMERWEG. Tot in de 18de eeuw gebruikte naam voor (onverharde) wegen die alleen in het droge jaargetij bruikbaar waren voor het rij verkeer. Winterwegen lagen voldoende hoog boven het winterwater. Eigenaam van de nu verharde weg Tietjerk-Huis-terheide-Zwart Kruis, tot 1830 hoofdverkeersweg naar Groningen.

ZOMERWONING (Fr.: *simmerwente*). In de Fr. boerderij het vertrek, dat men vóór de opkomst der zuivelfabrieken 's zomers bewoonde. Lag bij het schuurloze Oudfr. huis aan het eind van het koelhuis en was soms door een topgeveltje ook uitwendig herkenbaar. Diende wel voor de kaasbereiding; er stond dan een kaasketel.

ZONDAGSHEILIGING, z Sabbatsprofanatie.

ZONDERLAND, Willem, toonkunstenaar (Westzaan 9.4.1884-). Sedert 1917 organist doopsgez. kerk Lwd.; van 1919-34 dirigent der Fr. Orkestver.; van 1919-36 directeur van de Stedelijke Muziekschool. Muziekrecensent, jurylid, bestuurslid Nederlandse muziekorganisaties.

Zie: Caecilia en de muziek (1938), 130.

ZONDERVAN, Piet, biljarter (Sneek 28.8.1916-). Won 1952 het Nederlands kampioenschap klein biljart eerste klasse anker kader 38/2. Lid van de Fr. Club te Lwd.

ZONNEDAUF (Fr.: *miggefangerke*). Plant.

Kleine en rondbladige Z. in het oosten op vochtige heide. Rondbladige Z. ook vaak in moeras en op de eilanden. Lange Z. sporadisch gevonden.

ZONNEWIJZER. Tot in de 18de eeuw had haast elke state* aan de muur of in de tuin een soms ingewikkelde Z. Enkele bewaard in het Princessehof te Lwd. Hier en daar vindt men nieuwe Z.s.

Zie: Vr. F. XLI (1953), 105-107.

ZONSMEER (Fr.: *Sânemar*, zandig meer). Door vervening ontstane plas (ca. 12 ha) in Oude* Venen bij Eernewoude, eigendom van It Fr. Gea*. Langs W. rand zomerhuizen. Veel water- en hengelsport, z Plaatsnamen.

ZOOL (Fr.: *soal*). Oorspronkelijk 'slijk, drassige plek', 'met modder gevulde kuil'. Vgl. Terzool. Later: vaargeul, ook de in het ijs opengebroken geul.

Zie: Fr. Plaknammen I, 80-81; Moerman, 214.

ZOUT. In toponiemen wijst Z. óf op oude overstromingen, óf op vroegere Z.-ziederijen (Z.-pot te IJlst, Z.e gracht N. van Snekermeer, Z.-land te Oppenhuizen), z Meren.

Zie: Fr. Plaknammen II, 41-42.

ZOUTGRAS (Fr.: *sâltgers*). Plant. Moeras-Z. overal op vochtige plaatsen; strand-Z. aan de kust.

Z.P.C., z Handelsvereniging van Zaaizaad en Pootgoed.

ZUCHTELEN, Wilhelmus Pietersz., pastoor (Zuchtelen?-Lwd. 6.8.1674). Evenals zijn neef Vitus Jacobsz. Z. voor het r.k. geloof in Frl. werkzaam. Pastoor te Makkum (1649-67) en Lwd. (1667-74); deken van Frl.

Zie: N.B.W. III, 1520.

ZUIDELIJK WONSERADEEL. Boezemwaterschap* in Bolsward, Wonseradeel en Workum. Opp. 4200 ha. Oppericht 1915.

Doel was het tot stand brengen van goede verbindingswegen tussen de dorpen rond de vroegere Makkumer, Parregaaster en Workumer meren. Deze werden echter door Wonseradeel en Workum aangelegd en onderhouden, zodat Z.W. kon volstaan met een bijdrage in de kosten.

ZUIDEMA, Willem Derks, archivist (Groningen 14.11.1855-Nijmegen 16.3.1938). Schreef proefschrift over *Wilhelmus Frederici* (1888), verzorgde met J. Douma* een uitgave van de *Kroniek van Emo en Menho* (Utrecht z.j.). Een aantal artikelen van belang voor de Fr. geschiedenis.

Zie: Repert., 171.

ZUIDERDIJKAGIE. In 19de-eeuwse stukken de benaming voor de hele zeedijk van de Terschellingerpolder. Plaatselijk werden de dijkdelen" met dorpsnamen aangeduid, bijv. Midslanderdijk (nu Slaperdijk), Lizingerdijk enz.

ZUIDER EE (Fr.: *Surie*). Boezemkanaal van de polder van Oost- en Westdongeradeel, lopend van Dokkum naar de zeesluis bij Ezumazijl. Geen

betekenis voor de scheepvaart. Het Oostrumerverlaat te Dokkum wordt niet meer bediend.

ZUIDER HOGEWEG. Zandweg met rijwielpad tussen Drachtster Pijp en weg Beetsterzwaag-Boorn-bergum. Ook naam van wegwaterschap. z Noorder Hogeweg.

ZUIDERPOLDER BIJ FRANEKER. Boezemwaterschap* in Franeker, Franekeradeel en Hennaarderadeel. Opp. ruim 2000 ha. Opgericht 1905. Doel: regelen waterstand en zorg voor wegen, vaarten, bruggen. Voor het wapen → Boezemwaterschap.

ZUIDERZEE. Nu verdwenen naam voor het vroegere Flevomeer, het tegenwoordige IJselmeer* (z Almere). De naam *Sudersee* voor het eerst in 1340. Wrsch. eerst ook *Westerzee* geheten en stammend uit de kring der Hanze, z Zee.

Zie: L. Ph. C. v. d. Bergh, Handb. der Middelned. Geographie (Den Haag 1949), 22 e.v.; Reg. Leeuw. Cour., 60; Repert., 220.

ZUIDERZEEKRABBETJE. Kleine krab tot ca. 2 cm. Kwam alleen in de vroegere Zuiderzee voor. In 1934 talrijk in IJselmeer, ook in het binnenwater (Birdaard 1933).

Zie: Zoöl. Anzeiger, Bd. 108.

ZUIDFENSTERDIJK. Dijkvak tussen Mirnseren Oudemirdumerklif. In de Z. bevond zich in de vorige eeuw een uitwateringssluis.

ZUIDHOEK, De, het lagere Z. deel van Het Bildt; voor het grootste deel grasland. Ook: het Z. deel van het dorpsgebied van Wommels.

ZUIDWESTHOEK. Gebied tussen Lemmer, Sneek, Makkum, Staveren, met een afwisselend landschap (meren, bossen, kliffen), rijk aan historische herinneringen (de slag bij Warns*, 1345) en met een aantal nu kleine kustplaatsen, die nog altijd getuigen van eenmaal bloeiende handel (Hindeloopen, Workum, Staveren).

Ook taalkundig is de Z. een zeer belangwekkend gebied (eigen dialect: Zuidwesthoeks). De bevolking is over het algemeen zeer kerkelijk (vrij veel rooms-katholieken en doopsgezinden). De agrarische structuur drijft vooral de jonge mensen weg. De bevolking, die dit lang berustend heeft aangezien, begint zich te roeren, z Sudergoa.

Zie: J. Piebenga, *It eigen aerd fan de Súdwesthoeke* (1953), met lit.

ZUIDWESTHOEK, N.V. Autobedrijf De (Z.W.H.). In 1870 onderhield een stoombootonderneming in het zuidwesten bootdiensten. In 1890 kreeg Balk een stoombootdienst op Sneek, in 1904 overgenomen door M. de Boer, de vader van Tj. de Boer, de oudste directeur van de Z.W.H. In 1921 werd de eerste autobus in gebruik genomen door de fa. De Boer. Deze firma ging in 1941 samen met enkele andere autobusondernemingen. Zo ontstond de vennootschap onder firma Z.W.H., in 1955 omgezet in een N.V.

Door overneming van verschillende bedrijven is het tegenwoordige net van autobusdiensten gevormd. Op 13.1.1947 werden autobuslijnen van Lemmer uit in de Noordoostpolder in dienst gesteld. Het verzorgingsgebied van de Z.W.H. strekt zich thans uit ten zuiden van de lijn Bolsward-Sneek-Heerenveen en ten westen van Heerenveen-Wolvega. De zuidpunten zijn Emmeloord en Espel. De Z.W.H. beschikt over 38 autobussen (95 man personeel). In 1956 werden 1,8 miljoen km gereden (ca. 1,5 miljoen passagiers). De totale net-lengte is 293 km (83 km in uurdienst, 148 in twee-uurdienst en 62 km in een meerurendienst). Hoofdkantoor (met gebrandschilderde ramen waarin de wapens van de 17 gemeenten die bediend worden) en centrale werkplaats te Balk. In Bolsward, Gaastmeer, Koudum, Lemmer en Wolvega zijn depots. In Emmeloord en Sneek kantoren met een reisbureau. De Z.W.H. maakt naast de exploitatie van lijndiensten veel werk van zgn. toerwagenritten. z Autobusdiensten.

ZUIVELBANK, Coöperatieve, te Lwd. De agrarische handels- en industriebank voor Frl., waarbij alle coöp. zuivelfabrieken, aankoopverenigingen en andere landbouwcoöp. organisaties en agrarische instellingen als lid zijn aangesloten voor de financiering van hun bedrijven en de behartiging van alle daarvoor in aanmerking komende bankzaken. De Z. heeft een juridische afdeling en een accountantsafdeling, resp. voor juridische adviezen aan de leden en controle op de financiële administratie van de aangesloten verenigingen. Het aantal leden is III. De geldomzet op de rekeningen van deze leden bedroeg in 1956 f 1132 miljoen. De reserves bedroegen in 1956 ca. f 4 miljoen. Aangesloten bij de Coöp. Centrale Raiffeisenbank te Utrecht.

ZUIVELBEREIDING,* Boter, Condens, Kaas, Melk-behandeling, Weiproducten, Zuivelfabriek.

ZUIVELBOND. Bond van Coöp. Zuivelfabrieken in Frl. te Lwd. Vertegenwoordigend orgaan van de Fr. coöp. zuivelindustrie waarbij in 1956 71 verenigingen (73 fabrieken met ca. 17000 veehouders) waren aangesloten.

De Z. heeft verschillende afdelingen en commissies voor de behartiging van gemeenschappelijke belangen (aankoop van bedrijfsbenodigdheden, controle op de boekhoudingen en op de bepalingen van het vetgehalte van de melk door de fabrieken). De Z. geeft zuiveltechnische voorlichting en onderwijs, adviezen bij het aanschaffen en opstellen van nieuwe werktuigen en heeft ook een bouwkundige en een arbeidseconomische afdeling. Het laboratorium van de Z. verricht bedrijfscontrole en spuurwerk, alsmede de bepaling van het eiwitgehalte van de melk i.v.m. de uitbetaling naar vet- en eiwitgehalte. De Z. is aangesloten bij de Kon. Ned. Z. (F.N.Z.) te Den Haag.

ZUIVELFABRIEK. Oprichting eerste particuliere Z. te Veenwouden in 1879, eerste coöp. Z. te Warga in 1886. Daarna gaat het snel. In 1896 zijn er 87 *Z.en*, waarvan 44 coöperatief, 1930

106 *Z.en* (waarvan vijf met minder dan tien man) en vier condens*-fabrieken. Door concentratie zijn er in 1957 nog 87 *Z.en* en condensfabrieken (73 coöperatief) met 5715 personen.

Alle fabrieken produceren boter* en kaas*, bijna de helft weiprodukten*, ongeveer een derde ook melkpoeder. In 1956 is 938 miljoen kg melk (18,7 pct, van Nederland) verwerkt, waarvan 741 miljoen in coöp. bedrijven. De kwaliteit der produktie ligt in het algemeen boven het Nederlandse gemiddelde: in 1956 15670 t boter (20 pct. van Nederland) en 55 858 t fabriekskaas (36 pct. van Nederland). Na de metaalindustrie is de zuivelindustrie de grootste van Frl.; zij vereist vele toeleveringsbedrijven, is verspreid over het platteland. In 1950 werkte 30 pct. van het Nederlandse zuivelpersoneel in Frl. z Boter, Condens, Industrie, Kaas, Voedings- en genotmiddelen.

ZUIVELSCHOOL, Rijks Hogere, te Bolsward. Op initiatief van de Fr. Mij. van Landbouw werd in 1892 opgericht een Ver. voor Vakonderwijs in de Zuivelbereiding, die een school stichtte te Bolsward. Een conflict over het al of niet verplaatsen naar Lwd. leidde tot een ontbinding van de vereniging. Het rijk nam dit initiatief over en opende in 1904 een Rijks-Z. te Bolsward. De school leidt op voor een leidende functie in de zuivelindustrie. Verplaatsing van de school naar Lwd. is tijdens het bestaan van de school* nog tweemaal aan de orde geweest. Op 1.1.1958 waren er 31 leerlingen (ca. 40 à 45 pct. uit Frl.). Aantal gediplomeerden in 1957: 18.

ZUIVELVERENIGING, Friese, een organisatie van particuliere melkleveranciers en zuivelfabrikanten, in 1946 opgericht als reactie op de sterke coöp. gedachte in de zuivel.

ZUIVELWERKTUIGENINDUSTRIE, z Metaalindustrie.

ZURICH, z Surich.

ZURING (Fr.: *sark*). Plant. Bloed-?, hier en daar (states). Kluwen-Z. vaak algemeen, evenals krul-Z. en ridder-Z.

Water-Z. op veel plaatsen (ook op klei) aan kanten van sloten en in moerasgebieden. Moeras- en zee-Z. ook algemeen, vooral op enigszins zilte terreinen in wallen en op (nieuwe) bermen. Schape-Z. zeer algemeen op droge zandgronden en in venige gebieden. Veld-Z. overal. Andere soorten adventief. Ook zijn verscheidene bastaarden bekend.

ZUYLEN VAN NYEVELT, Jan Adriaan baron van, commissaris des konings in Frl. (Rotterdam 25.8. 1776—Lwd. 29.3.1840). Griffier van de Staten van Holland, van 1826-40 commissaris van Frl. In 1822 de titel baron, in 1834 toegelaten tot de Fr. ridderschap*. → Commissarissen.

Zie: N.B.W. III, 1524-1525.

ZWAAG. Greide, land waar vee gehouden wordt. De soortnaam in verschillende plaatsnamen: Beetsterzwaag (*Op 'e Sweach*), Hoornsterzwaag, Kollumerzwaag, Zwaagwesteinde, Boornzwaag, Snikzwaag, Lange- en Kortezwaag.

Zie: Moerman, 225.

ZWAAG, Geert Lourens van der, politicus (Wolvega 4.5.1858-Gorredijk 28.4.1923). Varkenskoopman en -slager te Gorredijk. Leerde de Zuidoosthoek kennen en werd aanhanger van F. Domela Nieuwenhuis*. Actief in Bond van Alg. Kies- en stemrecht (1882) en in het Fr. comité van de Volkspartij* (1890). Goed spreker, kenner van het Fries (toneelwerk), propagandist van een vrij socialisme. Steunde 1888 Domela Nieuwenhuis in Schoterland. Richtte toen 'De Klok*' op (1888-1913). Van 1897-1909 lid Tweede Kamer voor Schoterland. Van 1907-19 lid Ged. Staten. Stond in tussen de 'revolutionairen' en de 'parlementairen'. Was anti-militarist, drankbestrijder, antikerkelijk. Zijn invloed is in de Zuidoosthoek nog steeds merkbaar.

Zie: Nieuwsbl. v. Frl. (17.12.1937-4.2.1938); Sj. v. d. Schaaf, G. L. v. d. Z. (1958).

ZWAAG, Wicherus Cornelius van der, theoloog (Ried 1811-Zuidbroek 1879). Predikant te Zwaagwesteinde (1834), Dronrijp (1840), Zuidbroek (1854). Aanhanger Groninger* richting. IJverde voor volksontwikkeling.

Zie: N.B.W. X, 1246; I.H. XXXIII (1955), 184-185.

ZWAAGWESTEINDE (Fr.: *De Westerein*, het W. uiteinde van Kollumerzwaag). Typisch dorp van venters en arbeiders in het zuidoosten van Dantumadeel (1744 204, 1958 3723 inw.).

Eerst een klein agrarisch dorp. Op de afgeveende heide zette zich een ongeregelde bevolking, onder wie de afstammelingen van Salomon Levy*. In de 19de eeuw vele kleine kramers en kooplieden. Hun handelseigenschappen legden de grondslag voor het thans zeer belangrijke bedrijf der N.V. Handelonderneming v.h. R. Baarsma* met filialen in Frl., Groningen, Drente en N.-Holland. Er is een regenkleding-, confectie- en rietmeubelindustrie. Velen werken in de industrieën in Lwd. Ned. herv., doops-gez., geref., chr. geref. kerk. Chr. kleuterschool, chr. volksonderwijs-school, twee openb. lagere scholen, gymnastiekgebouw met badhuis en sportvelden. Telde Z, eenmaal 36 kroegen, mede door het werk van meester K. Sikkema* is het dorp nu 'droog'. Nog altijd heeft de bevolking een eigen karakter. In W.O. II heette Z.: 'het onbezet gebied'.

Zie: Hepkema Memories, 368; Eigen Haard (1907), 452; Leeuw Cour. (3.8.1951; 31.5.1958); K. Sikkema Sr. en Jr., Z., het ventersdorp op de Fr. heide (1954).

ZWAAN (Fr.: *swan*). In de winter in Frl, de wilde kleine en knobbel-Z. De laatste broedt nu verwilderd Veel in parkvijvers, z Zwanejacht.

ZWAANWERDERMEER (Fr.: *Swanwertermar*). Vroeger meer Z.W. van Wieuwerd, in 1700 reeds grotendeels rietmeer*, drooggemaakt in 1834. Laagste terreinhoogte in O. deel (ca. 8 ha) ca. 1,6 m —N.A.P. Eerst twee

windmolens, nu kleine windmolen in O. deel. Onderbemaling van Makkumerpolder met elektrisch gemaal (Zwarte Molen) sinds 1928 aan Bozumervaart. In 1918 opgenomen in het waterschap De Oosterwierumer Oudvaart.

ZWAARMOEDIGHEID (Fr.: *swiersettigens*). Een eigenschap van het Fr. volkskarakter*, die vaak sterk naar voren komt. Er is een wanverhouding tussen het gevoelsleven van de emotionele Fries en de uitingsmogelijkheden van de secundair functionerende. Ook een te grote ernst en besluiteloosheid. Z. komt op de Klei meer voor dan in de Wouden, waar men gemakkelijker leeft.

Zie: B. IV (1942), 17-30; H. C. Koek, Het volkskarakter der Friezen (1946), 13 e.v.

ZWADDE (Fr.: *Swaddé*). Oude grenssloot tussen Kollumerland en Achtkarspelen, Dantumadeel en Tietjerksteradeel, z Zwette.

ZWAGERBOSCH (Fr.: *Sweagerbosk*, het bos van Kollumerzwaag). Jong dorp (497 inw.) in het westen van Kollumerland, ten zuidoosten van Zwaagwesteinde, waarmee het in bouwtrant, middelen van bestaan en karakter der bevolking geheel overeenkomt. De 'gereorganiseerde kerk van Jezus Christus van de heiligen der laatste dagen' houdt haar diensten in de vroegere stoelenfabriek.

ZWAGERMIEDEN EN DE TRIEMEN. Boezemwaterschap in Dantumadeel en Kollumerland c.a. Opp. 1318 ha.

Opgericht 1880 met het doel 'bevordering van gemeenschappelijke waterlossing en bescherming van de gronden tegen overtollig boezemwater'. In 1906 is een deel afgesplitst en ondergebracht in het waterschap De Hammen. In 1916 en 1919 werd het waterschap uitgebreid.

ZWAGERVEEN (Fr.: *Sweagerfean*, het veen van Kollumerzwaag). Vroeger buurschap onder Westergeest, thans dorp (916 inw.) in het westen van Kollumerland. Geref. kerk, chr. kleuterschool en chr. nat. school. Wijkgebouw van het Groene Kruis met complex bejaardenwoningen.

ZWALUW (Fr.: *swel*). In Frl. komen voor de boeren-, huis- en oever-Z. Een harde, maar zoele wind midden apr. brengt volgens het volksgeloof ook *vluchten Z.en* mee. Engels swallow-day, 15 apr. D. H. Kiestra* schreef er een vers over: *De swellestoarm*. In het geluid van de Z. hoort het volk: *forjit, forjit* (vergeet), wat E. Halbertsma* zijn troostvers *It sweltsje forjit* heeft doen schrijven en H. G. v. d. Veen* zijn lied *It swealtsje (Forjit, forjit, sa ropt it swealtsje)*, Na haar terugkomst zingt de Z. volgens het volk een lied.

Zie: Sw. (1858); I.H. XXVII (1949), 81-82; B. XIX (1957), 91-95.

ZWANEbloem (Fr.: *swannepopel*). Plant. Vrijwel overal langs het water; ook op de eilanden, z Swanneblom.

ZWANEJACHT. Recht tot het houden van tamme knobbelzwanen. Was in de M.E. een ieder

tot de Z. gerechtigd, de Bourgondiërs maakten de Z. tot hun privilege. Wie van oudsher de Z. hadden uitgeoefend, hadden aanspraken.

Omdat de heerschappen* en eigenerfden* meestal geen schriftelijke bewijzen voor hun Z. konden overleggen en de Z. ook tot vele twisten aanleiding gaf, kreeg raadsheer Everardus Nicolai in 1529 opdracht de aanspraken van de bewoners van Harlingen, Franeker en de Vijf Delen vast te leggen. Het kwam tot het zgn. 'zwaneboek', dat een opgave bevat van de districten (kriteren*) waar een Z. bestond en van de door de eigenaars der zwanen gebruikte merken op nebbe en zwemvliezen. Zwaneboeken van andere delen van Frl. zijn niet bekend. Tijdens de Republiek kreeg de stadhouder de Z., maar ook toen bleven de oude Z.en in stand. Doordat de zwanen begerenswaardige objecten waren (o.a. schrijfpennen van de veren), werd op de Z. veel inbreuk gemaakt. Een enkele boerderij - bijv. de voormalige state Hoxwier*, Mantgum - heeft nu nog een Z. Het verband tussen de aan een boerderij verbonden Z. en de uileborden* is zeer onzeker.

Zie: Repert., 374.

ZWANEWATERDUINEN. Natuurmonument (35 ha) ten noorden van Nes, Ameland. In beheer bij It Fr. Gea*. Rijke orchideeënflora; vervallen eendenkooi.

ZWART, Elize, onderwijzer (Warga 4.11.1857-Eext 5.6.1952). Jarenlang hoofd te Wartena. Een der eerste onderwijzers die in school Fr. les gaven. Schreef: *Ús doarp* (1907) en een vijftal toneelstukjes.

Zie: I.H. XIV (1932), 296; Slj. en Rj. (1937), 725-726; Leeuw. Cour. (3.11.1937; 30.10.1947).

ZWART, Pieter Theunis', notaris (Beers 25.6.1892-). Sedert 1926 notaris te Dokkum. Actief in het Selskip 1844. Voorzitter Grondkamer van Frl. (1958).

Zie: Repert., 171.

ZWART, Wouter Theunis', oud-veehouder (Warga 22.2.1891-). Legde in 1919 de grondslag van de Lanboujongerein (Landbouwjeugd) en was van 1919-42 voorzitter. Was ook voorzitter Jongfryske* Mieuskip, is nog voorzitter Fryske Bibleteek*. Medewerker Fr. landbouwblad (jeugdtribune, veekeuringen).

ZWARTE BORDEN (Z.b.) Sommige oude kerken (o.a. Sibrandahuis, Hogebeintum) hebben aan de buitenmuur bij de deur een bord voor mededelingen. De Z.b. stammen uit de tijd, toen de kerk centraal stond in het volksleven en ook zeer profane afkondigingen werden gedaan ('kerkespraak').

Zie: H. J. Prakke, Kerkgang om nieuws (Assen 1955); Ús Wurk IV (1955), 62-64; V (1956), 15-22.

ZWARTE DOOD. Beruchte uitbarsting van de pest, die heel Europa teisterde en in 1351 Frl. bereikte. De berichten zijn zeer schaars.

ZWARTE HAAN (Fr.: *Zwarte Harne*, hoek). Buurschap onder Sint-Jacobi Parochie, aan Waddenzee. Vroeger veer op Ameland en Terschelling. Naam Harne duidt op hoek tussen twee dijken.

ZWARTE HOOP (Z.H.). Troep Saksische landsknechten die ca. 1500 onder W. v. Schaumburg* en N. Fox* veel onheil stichtten in Frl. De Z.H. hielp ook mee bij het beleg van Groningen (1514), bleef na de

verkoop (1515) in Frl. achter, werd met moeite verdreven.

Zie: B. XV (1953), 129-137.

ZWARTE JUFFER (*Z.j.*). Spookverschijning. Behalve de witte* juffer kwam volgens het volksgeloof ook de *Z.j.* voor, o.a. te Beetsterzwaag. Engwierum en Nijemirdum.

Zie: S. J. v. d. Molen, Fr. Sêgeboek I (Assen 1939), 36.

ZWARTE KERMISSEN, *z* Predikant (beroeping).

ZWARTE RAT (*Z.r.*) (Fr.: *swarte rôt*). Minder talrijk knaagdier dan bruine* rat. In het noorden vrij veel. De *Z.r.* leeft op droge plaatsen in de huizen (zolder, hanebalken). Voorkeur voor graanpakhuizen en -schepen. Vaak in rattenkloosters* gevangen.

wZie: De Lev. Nat. XXXIII (1929).

ZWARTE RYT (*Z.R.*). Naam voor de Boornster* Ee. In de 16de eeuw genoemd i.v.m. de grensscheiding tussen Opsterland en Vredewold. De *Z.R.* moet ten oosten van deze scheiding hebben gelegen, *z* Ried.

ZWARTEWEG. Oude weg van Lwd. oostwaarts naar Zwartewegsend.

Werd op aandringen van G. Schenck* v. Toutenburg, die onder Rijperkerk een landgoed bezat (*z* Toutenburg), aangelegd (1531-33). Lwd. kreeg zo een betere verbinding met Groningen. Tevoren liep de weg over Huizum, de Tynjedyk naar Tietjerk. Het deel Lwd.-Oud Tolhuis verviel in 1830-31, toen de rijksweg werd aangelegd. Zwartewegsend is een uitspanning en speeltuin 7 km O. van Lwd.

Zie: Eekhoff, Gesch. beschr. I (1846), 152.

ZWARTWOUDE (Fr.: *Swartwâld*). Streek in Ferwerderadeel, *Z.* van Hallum. Ook op Ameland. Vroeger ook te Franeker, Heeg, Rinsumageest (nu: *Woudgaren*). N.O. van Koudum is een meer, dat *Z.* heet. *z* Wouden.

ZWEEPVERRIJDEN. In de 19de eeuw harddraven* om de door de koning uitgelofde gouden* zweep te Lwd. Dit geschiedde tijdens de kermis. Men noemde die dag *Swipedei* (zweepdag).

Zie: Abe Brouwer, De gouden swipe (1941).

ZWEINSWEG (Fr.: *Swynswei*). Wrsch. verbastering van Zijdwendeweg. *z* Zijdwend.

Kromme *Z.* is een zeer oude waterkering langs de noordzijde van het Ouddiep (*z* Boorne). Nu nog verharde weg tussen hoofdkanaal van Grote Veenpolder in Opsterland en Smalingerland en Rechte *Z.*

Zie: Beekman, D.W.R. II (1883); Moerman, 227-228.

ZWEMMEN, Wedstrijdsport die pas na W.O. II nationale betekenis kreeg. Het eerste Nederlandse kampioenschap voor een Fries werd door Jitse v. d. Veen* in 1951 behaald, *z* Overdekte, Leeuwarder Zwemclub.

ZWERFSTEEN (Fr.: *balstien*). Alle tijdens het pleistoceen* door het Scandinavische landijs hier gebrachte stenen. Sommige zeer groot. De meeste Nederlandse *Z.en* komen uit Zweden, maar ook uit Noorwegen, Finland, van de bodem van de Oostzee en van dichterbij gelegen gebieden.

Daar Scandinavië voor een groot deel uit kristallijne gesteenten

bestaat, vinden wij deze ook het meest. *Z.en* van sedimentaire gesteenten, soms met fossielen, zijn er weinig. Rood keileem* bevat gewoonlijk fossielhoudende kalkstenen, o.a. in de kliffen*.

Vergelijkende studies van *Z.en* en de vaste gesteenten leren iets over de herkomst en de bewegingsrichting van het landijs. De *Z.en* van het normale keileem zijn meest Westbaltisch, die van het rode keileem meer Oostbaltisch. Het rode keileem zit als schollen in het normale keileem, zodat deze schollen zelf een soort 'samengestelde^' vormen. Wrsch. zijn ze door het landijs onderweg uit oudere morenes opgenomen. De *Z.en* werden vroeger bijv. in de Wouden gebruikt voor funderingen, o.a. van kerken en schuren, voor versterking van de zeedijken en voor wegeaanleg (keikloppen). Ook spelen ze een rol in de folklore (Poppestien*, Blauwe* Stien).

Zie: Natura (1941), 70-89; P. Schuif en B. Boelens, Fossielen uit noordelijke *Z.en* (1949).

ZWETTE (Fr.: *Swette*), *a.* soortnaam: gegraven (grens) sloot. Het Fr. werkwoord *smette* betekent grenzen aan. Vgl. R. P. Sybesma, *De Swetten útlein* (De grenzen verwijd). *z* Zwadde.

Zie: Schönfeld, Watemamen, 249-250; Moerman, 226.

b. eigennaam, ook: *Z.-dijk*. Na inpoldering Middelzee een *N.* van de Krenzer Arm op het gebied van Oostergo na 1500 aangelegde waterkering tussen dit go en Westergo.

Het onderhoud van de binnendijk* rustte op het nieuwland* in Oostergo. In de *Z.* lag tot 1859 het Leeuwarderverlaat (1507); door de opruiming van dit verlaat verloor de *Z.* zijn waterkerende functie. De oude binnendijk, waarop in 1661 een trekweg tussen de Dille* en Lwd. werd aangelegd, is op de meeste plaatsen afgegraven of weggespoeld. Ook de vaart heet *Z.*, of *Z.-vaart*, nu prov. vaarwater, diep 1,7 m, met weinig betekenis voor scheepvaart.

Zie: Binnendijken en Slipeerdijken I, 172.

c. Boezemwaterschap* in Utingeradeel, Opsterland en Smalingerland. Opp. 1900 ha.

De *Z.*, opgericht 1882, moest voor de vele vaarten, nodig voor afvoer van water en voor het per vaartuig bereiken van de gronden en boerderijen, zorgen. Door oprichting van het waterschap het *Z.-gebied* verdween het bestaansrecht.

ZWETTEGEBIED. Boezemwaterschap in Idaarderadeel, Smalingerland en Utingeradeel. Opp. 1920 ha. De oprichting in 1951 volgde op de ommekeer in het gebied tussen de Wijde Ee en de Boorn, de Nesser Zijlroede en de Grote Veenpolder. Vroeger een typisch gebied van boezemlanden. Het *Z.* werd aangekocht door de staat (Domeinen), omdijkt en bemalen. Vaarten werden afgedamd, wegen aangelegd, de verkaveling verbeterd evenals de bodem. Boerderijen werden gebouwd en zullen nog gebouwd worden. Over het gebied werd een waterschap *Z.* opgericht, belast met de verzorging van dijken, gemaal en soms de wegen. Reeds bestaande waterschappen langs de rand in het nieuwe ingelijfd en opgeheven. Nog gehandhaafd is het vaartenwaterschap de Zwette.

Natuurmonumenten. Bij de ontginning van dit deel van de Lage Midden zijn drie terreinen in de

oude toestand gelaten en als natuurmonument door het domeinbestuur in beheer gegeven aan It Fr. Gea*.

Het zijn de Botmeer*, het Onland van Jelsma en de Kobbekooi. Het Onland van Jelsma (13 ha) ligt aan de weg van de Veenhoop naar Oldeboorn en is een in de 18de eeuw verveend gebied waarvan de petgaten thans zijn begroeid met moerasbos, terwijl op de stripen (zetvelden) een mooie blauwgras*-vegetatie voorkomt. De Kobbekooi (ruim 7 ha) ligt Z. van de Goïngahuister Vaart. Dit terrein is later vergraven; de petgaten zijn gedeeltelijk nog open water. Genoemd naar hier broedende kokmeeuwen. Een geliefde baltsplaats van kempfanen.

ZWIN. Geul, kreek. De zeearm, die Brugge met de zee verbond, heette eerst Sincfal, later (13de eeuw) Z. Het was de zuidelijke grens van het oude Fr. gebied.

Van Maerlant zegt: "t Fole upter zee woont alTusken der Wesere ende Sincval Dat wi Vrieselant heten bi namen'. De Lex* Frisionum gold van de Weser* tot de Sincfal. z Swin; → Groot-Friesland.

Zie: L. Ph. C. v. d. Bergh, Handb. der Middelned. Geographie (Den Haag 31949); Moerman, 227.

ZWITSERLAND, z Berner Oberland. Z

WITSERS TAARTJE. Speciaal Fr. gebakje, gevuld met marsepein. Over het beslag, dat in een lang-ovaal vormpje komt, worden kruiselings stukjes deeg gelegd. Over die bandjes wordt fijngeklopt ei gestreken en daarna wat suiker, waarna het geheel in de oven gaat. Heet ook vaak: bruidsgebakje.

ZWÖLFTE. Duitse term voor de twaalf nachten van Kerstmis — oudtijds de eerste dag van het nieuwe jaar - tot Driekoningen. Ze waren nog in de 17de eeuw in het volksleven bekend, z Kerstmis, Merkeldagen, Sint-Steffen, Oudejaarsavond.

Zie: B. XI (1949), 83-84; XII (1950), 96.

ZIJDEWEND. Binnendijk of weg, die zich ter zijde langs het land wendt of keert. Het deel van de oude Leppedijk O. van Warniahuizen. z Sou.

Zie: Moerman, 227-228.

ZIJDWALLE. Oude, vervallen polderdijk bij Beets. Loopt van de Walle* tot de hoge gronden bij Boornbergum.

ZIJL (Fr.: *syll*). Veel voorkomende naam (bijv. Harke-Z., Kiester-Z., Ropta-Z., Tako-Z.). Uitwateringssluuis, ook afsluitbare brugopening in binnendijken. Naam reeds in de oude Fr. wetten. De constructie was eerst eenvoudig: houten koker (pomp*) met schuif of klep, later open landhoofden, afsluitbaar met valdeur, draaideur(en) of schotbalken*.

Zie: Beekman, D.W.R.; Winsemius, Historische ontwikkeling; Binnendijken en Sliperdijken; Moerman, 228.

Zijlatten. In de M.E. bestuurscollege voor de Z.en, wrsch. bestaande uit twee of meer gewone atten*.

Zijlbestuur. Bestuurscollege voor de sluisen. In

de M.E. geen uniform Z.-bestuur in Frl.; de meeste Z.en werden bestuurd door kerkelijke instellingen, hoofdelingen* of steden, de rest werd door de onder-houdplichtigen of door de (Z.-)atten bestuurd.

De rechtspraak over de Z.en berustte meestal bij de gewone rechterlijke colleges, bijv. bij het schouten- en later bij het grietenijgerecht. Was een sluis van belang voor meer dan één grietenij, dan werd een speciaal gerecht uit die grietenijen gevormd. Na de komst van de Saksische hertogen bemoeide het Hof zich dikwijls met het Z.-bestuur. De taak werd later door Ged. Staten overgenomen.

Zijllasten. Verplichting tot het onderhoud van de sluisen. Deze rustte in Frl. in principe op de landen die via die sluisen afwaterden.

De Z.-lasten van een bepaalde sluis konden op slechts één boerderij rusten, of op een dorp of één of meer grietenijen. Vele sluisen waren echter in onderhoud bij kerkelijke instellingen. Deze hadden het tol- en visrecht. Na de reformatie nam het gewest het onderhoud over. Bij dringende reparatie werden tijdens de Republiek de sluisen ook eigendom van het gewest, of betaalde dit subsidie voor herstel. Zijlroede. Toevoerleiding naar de Z. Het woord reeds in de oude Fr. wetten. Eerst wrsch. de naam van het opgegraven (verwijde en/of verdiepte) deel van de hoofdader, later ook die van een groter deel van vaart of kanaal.

Zijlsloot. In het N. deel van het nieuwland van de Middellzee vaak de naam van tochten* voor de afvoer van overtollig water naar de Z.en in dé oude dijken.

Zijlvester. Oude Groningse naam voor rechter in een dijk- of afwateringswaterschap. In Frl. werd de Monnike-Z. in de lyde en 18de eeuw beheerd door een door Ged. Staten benoemde Z.-vester.

ZIJLSTRA, Dirk Pieters, wijnkoper en eind 18de eeuw lid der Franeker vroedschap. Schreef *Korte historie en beschrijving van Franeker* (1785), met twee vervolgen over de jaren 1787-89.

ZIJLSTRA, Doeke Hendriks, onderwijzer (Jelsum 31. 7.1861-Lwd. 4.5.1948). Sedert 1882 te Lwd.; gaf gymnastiekles. Verslaggever voor kranten, schreef feuilletons en toneelstukken (22 Fr. en 14 Hollandse).

Zie: Tinkboek Selskip, 197-198.

ZIJLSTRA, Hein Klazes, geref. predikant (Engwierum 31.1.1834-Koten 16.4.1913). Reizend evangelist (1867-76), daarna op de Kootster Heide (1876-90).

Hij wist hier de 'heidtsjers' te bereiken en stichtte een vrije geref. gemeente, die zich later aansloot bij de geref. kerk. Van 1890-96 te Nes en Wierum, daarna weer te Koten (tot 1900). Schreef o.a. *Een blik in de ziekenkamer of het zalig afsterven van KL H. Zijlstra* (1885), met een beschrijving van een begrafenis te Engwierum in 1884.

Zie: Handb. Geref. Kerk (1914), 355-360.

ZIJLSTRA, Jelle, econoom (Oosterbierum 27.8. 1918-). Promoveerde in de handelwetenschappen, sedert 1948 hoogl. Vrije Univ. Amsterdam. Tweede-kamerlid voor de A.R.P. Sedert 1952

minister van Economische Zaken.

ZIJLSTRA, Rinse, onderwijzer (Itens 18.2.1856-6.4.1878). Trachtte in 1876 met een weekblad 'Foar de Friezen' de rechtzinnige Friezen wakker te krijgen. Vertaalde het begin van het Lukas-evangelie in het Fries, z Bijbelvertaling.

Zie: Wumkes, Bidders, 645-650.

ZIJLSTRA, Rintsje Klazes, volksdichter (Heeg 17. 4.1884-Sneek 10.2.1958). Jarenlang medewerker aan Fr. tijdschriften en kranten. Ook voordrager. Pseud. Rintsje fan Heech en Rintsje Klazes. Gaf losse voordrachten uit en een boekje *Foar elke smaek* (1920).

ZIJLSTRA, Teade, kaatser (Witmarsum 21.1.1901-I-2-1945). Vermaard opslager. Speelde veel samen met I. Jousma* en K. Kuiken*. Misschien de beste kaatser die Frl. heeft gekend. Won 139 eerste, 73 tweede en 75 derde prijzen. Hoogtepunt in de jaren 1925-26.

ZIJLSTRA, Wike Louis', onderwijzeres (Drachten 18.5.1893-). Werkte te Groninger Opeinde, Oldeboorn, op Ameland en na 1931 te Rottevalle. Begon apr. 1948 met haar zelf ontworpen Fr. leesmethode, kreeg in 1949 'een ernstige berisping voor haar eigenmachtig optreden', maar mocht haar methode blijven gebruiken. Pionierster van de Fr. Scholen*.

Wrk.: Opsiferskes (1948); Fan praten ta lêzen en skriuwen.

Lytse hantlieding ta it ûnderrjocht mei it lêsrak (1950).

Zie: Lyts Frisia VI (1957), nr. 5.

ZIJP(E) (Fr.: *Sipe*). Waterdoorgang, smalle sloot, meertje, ook duiker. Hier en daar in Frl. nog 'sipen' (Boornbergum, Terzool, Heeg, Warns, Langweer).

Zie: Fr. Plaknammen I, 79-80; Moerman, 229.

ZIJPP, Atse Wyttes van der, boer (Warns 1725-1808). Een der laatste doopsgez. liefdepredikers, die van 1755-1808 voorging. Voorzitter Zuiderklasse.

Zie: N.B.W. V, 1186-1188.

ZIJPP, Nanne van der, doopsgez. predikant (Warns 2.4.1900—). Stond o.a. te Joure (1928-40). Sedert 1946 te Rotterdam. Lector aan liet doopsgez. seminarie te Amsterdam (kerkgeschiedenis). Mederedacteur van *The Mennonite Encyclopedia*.

Wrk.: De vroegere Doopsgezinden en de krijgsdienst (1930);

Menno Simons (Haarlem 1948); Gesch. der Doopsgezinden in

Ned. (Arnhem 1952); De belijdenisgeschriften der Ned.

Doopsgezinden (Haarlem 1954).

LIJST VAN AFKORTINGEN IN DE LITERATUURPGAVE

(pag0721)v. d. Aa	A. J. van der Aa, Biografisch Woordenboek der Nederlanden (Haarlem 1852 e.v.).
Aanv.	Aanvullingen (bij Romein en Sminia).
A.A.U.	Archief van de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht (Utrecht 1875 e.v.).
Acta Bot. Neerl.	Acta Botanica Neerlandica; official publication of the Kon. Ned. Botanische Vereniging, Amsterdam.
Alg. Gesch. der Ned.	Algemeene Geschiedenis der Nederlanden (Utrecht enz. 1949 e.v.).
Algra, De Historie Andreae, Nalezing	A. Algra, De Historie gaat door eigen dorp (3 dln., Leeuwarden 1955-57). Mr. A. J. Andreae, Nalezing op de Nieuwe naamlijst van grietmannen van Jhr. mr. H. Baerdts van Sminia (Leeuwarden 1893).
Archaol. Inst. Röm.-Germ. Komm. Arch.	Deutsches Archaologisches Institut, Römisch-Germanische Kommission (Frankfurt a.M. 1904 e.v.).
Kerkel. Gesch.	N. C. Kist en H. J. Royaards, Archief voor kerkel. geschiedenis (Leiden 1829-52).
B. Barradeel	It Beaken (Assen 1939 e.v.), tijdschrift. Barradeel, Rapport betreffende het onderzoek van het Lanskip-genetysk Wurkforbân fan de Fryske Akademy (Drachten 1955).
Beekman D.W.R. Ber. R.O.B.	A. A. Beekman, Ned. Dijk- en Waterschapsrecht (2 dln., 1905). Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in Nederland (Amersfoort 1949 e.v.).
Binnendijken en Slieperdijken Boeles I	Ir. K. A. Rienks en ir. G. L. Walther, Binnendijken en slieperdijken yn Fryslân. Tekst en platen (Bolsward 1954). Mr. W. B. S. Boeles, Frieslands Hoogeschool en het Rijks-Athenaeum te Franeker (Leeuwarden 1878-81).
Boeles II B.W.P.G.	Mr. P. C. J. A. Boeles, Friesland tot de elfde eeuw (Den Haag 2 ¹⁹⁵¹). Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland A-L (Den Haag z.j.).
Bijdr. Gesch. Geneesk.	Bijdragen tot de geschiedenis der geneeskunde (Amsterdam 1921-42).
Bijdr. Kerkg. Fr.	Bijdrage tot de kerkgeschiedenis van Friesland. Gedenkboek Vineae Domini Witmarsum (Franeker 1951).
Bijdr. Vad. Gesch.	Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde (Den Haag 1836 e.v.).
Cat. Sted. Bibl.	R. Visscher, Catalogus der stedelijke bibliotheek van Leeuwarden (Den Haag 1932).
Cat. 100 j. Fr. Schilderk.	Honderd jaar Friese schilderkunst. Tentoonstelling van schilderijen van Friese meesters 1750-1850 (Leeuwarden 1947).
Cat. P.B.	Catalogus Provinciale Bibliotheek van Friesland te Leeuwarden.
Cat. Tent. Fr. zilver	Catalogus Tentoonstelling van Friesch zilver (Leeuwarden 1927).
Chtb. Cuperus	Groot Plakkaat- en Charterboek van Friesland (6 dln., 1768-1795). Dr. S. Cuperus, Kerkelijk leven der Hervormden in Friesland tijdens de Republiek (2 dln., Leeuwarden 1916, 1920).
Diest Lorgion	Dr. E. J. Diest Lorgion, De Nederduitsche hervormde kerk in Friesland sedert hare vestiging tot het jaar 1795 (Groningen 1848).
Earebondel Wumkes	Earebondel ta de tachtichste jierdei fan dr. G. A. Wumkes op 4 sept. 1949 (Bolsward 1950).
Eekhoff, Gesch. beschr.	W. Eekhoff, Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden (2 dln., Leeuwarden 1846).
Eekhoff, Kunstverz.	W. Eekhoff, De stedelijke kunstverzameling van Leeuwarden (Leeuwarden 1875).
Emd. Jahrb.	Emder Jahrbuch. Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterlandische Altertümer zu Emden (1872 e.v.).
Estr.	Estrikken. Rige lytse teksten en stúdzjes op it gebiet fan de Fryske filology

	(Frysk Ynstitút oan'e Ryksuniversiteit to Grins).
Fr. Gen.	Fries Genootschap.
Fr. Jierb.	Frysk Jierboek (Assen 1937 e.v.).
Fr. landb. bl.	Fries Landbouwblad. Officieel orgaan der Fr. Maatschappij van Landbouw (Leeuwarden 1904 e.v.).
Fr. Plaknammen	Fryske Plaknammen (10 dln., Leeuwarden 1949-57).
Galama, Wijsg.	Dr. S. H. M. Galama O.F.M., Het wijsgerig onderwijs van de hogeschool te Franeker 1585-1811 (Franeker 1954).
Onderwijs	Jierboekje fan it Genealogysk Wurkforban fan de Fryske Akademy (Leeuwarden 1951 e.v.).
Geneal. Jierb.	
Grafschriften	Grafschriften tussen Flie en Lauwers (3 dln., Leeuwarden 1950 e.v.).
Hand. Mij. Lett.	Handelingen en mededelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden (Leiden 1823 e.v.).
Hepkema	J. Hepkema, Eenvoudige memories en bemerkings langs straten en wegen
Memories	voor landgenoot en vreemdeling (Heerenveen 1894 e.v.).
Historia	Historia. Maandblad voor geschiedenis en kunstgeschiedenis (Utrecht 1935 e.v.).
I.H.	It Heitelan, Algemiens Frysk Moanneblêd (Sneek 1919 e.v.).
Jaarsma,	W. Jaarsma, De Friese zeeeringen van 1825 tot 1925 (Leeuwarden 1933).
Zeeweringen	
Jierb. Gen.	Zie: Geneal. Jierb.
Wurkforbân	
Kalma, Fr. Skrift.	D. Kalma, Fryske Skriftekennisse (3 dln., Dokkum 1928 e.v.).
K.A.v.W.	Koninklijke Akademie van Wetenschappen.
Leeuw. Cour.	Leeuwarder Courant.
Levensber. Letterk.	Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden (thans: Jaarboek van de Mij. der Nederlandse Letterkunde).
De Lev. Nat.	De Levende Natuur (Amsterdam 1896 e.v.), tijdschrift.
Menn. Lexikon	Mennonitisches Lexikon (Frankfurt a. Main 1913 e.v.).
Moerman	H. J. Moerman, Nederlandsche Plaatsnamen (Leiden 1956).
Mon. Bat	Monasticon Batavum (Amsterdam 1941 e.v.).
N.A.K.	Nederlands Archief voor Kerkelijke geschiedenis. Zie: Arch. Kerkel. Gesch.
Nal.	Nalezing.
Nav.	Navorscher (Amsterdam 1851 e.v.), tijdschrift.
N.B.W.	Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek (10 dln., Leiden 1911-37).
Ned. Jaarb.	(Nieuw) Nederlandsche Jaarboeken (Amsterdam 1747 e.v.).
Ned. Patr.	Nederlands Patriciaat; uitg. v. h. Centraal bureau voor Genealogie en Heraldiek (Den Haag 1910 e.v.).
Nieuw Frl.	Nieuw Friesland (Leeuwarden 1946-49).
N.R.	Nieuwe Reeks.
N.S.	Nieuwe Serie.
O.F.W.	Oude Friese Wetten.
Ottema, Gesch.	N. Ottema, Geschiedenis van de uurwerkmakerskunst (Assen ² 1948).
Uurwerkmakersk	
Oudfr. oork	P. Sipma, Oudfriesche oorkonden (3 dln., Den Haag 1927, 1933, 1941).
Piebenga (1957)	J. Piebenga, Koarte Skiednis fan de Fryske Skriftekennisse (Drachten ² 1957).
Pompebl.	De Pompeblêdden (Sneek 1928 e.v.), tijdschrift.
R.A.	Rijksarchief van Friesland te Leeuwarden.
Rechtsgel. Mag.	Rechtsgeleerd Magazijn (Haarlem 1882 e.v.).
Reg. Leeuw. Cour.	J. J. Kalma, Register op de Historische artikelen in 200 jaargangen Leeuwarder Courant (1752-1952) (Leeuwarden-1952).
Reitsma H.J.	Dr. J. Reitsma, Honderd jaren uit de geschiedenis der Hervorming en der Hervormden in Friesland (Leeuwarden 1876).
Repert.	J. J. Kalma, Repertorium Frieslands Verleden (Leeuwarden 1955).
Richthofen,	K. von Richthofen, Friesische Rechtsquellen (Berlin 1840).
Rechtsquellen	
Romein,	Dr. Jan Romein, Geschiedenis van de Noord-Nederlandse Geschiedschrijving
Noordned.	in de Middeleeuwen (Haarlem 1932), met supplement van dr. H. Bruch

Geschiedschr.	(Haarlem 1956).
Romein, Naamlijst	T. A. Romein, Naamlijst der Predikanten sedert de Hervorming tot nu toe in de Hervormde gemeenten van Friesland (Leeuwarden 1886), met aanvullingen van S. D. van Veen.
M. Rooseboom,	Dr. Maria Rooseboom, Bijdrage tot de geschiedenis der instrumentmakerskunst
Bijdrage	in de N. Nederlanden tot ca. 1840 (Leiden 1950).
Sannes, Bildt	H. Sannes, Geschiedenis van Het Bildt (3 dln., Franeker 1951-56).
Schönfeld,	Dr. M. Schönfeld, Veldnamen in Nederland (Amsterdam ² 1950).
Veldnamen	
Schönfeld,	Dr. M. Schönfeld, Nederl. Waternamen (Amsterdam 1955).
Waternamen	
Slj. en Rj.	Sljucht en Rjucht (Leeuwarden 1897-1941), tijdschrift.
Sminia, Naamlijst	Jhr. mr. H. Baerdts van Sminia, Nieuwe Naamlijst van Grietmannen (Leeuwarden 1857), zie ook Andreae, Nalezing.
Spahr van der	J. J. Spahr van der Hoek (en dr. O. Postma), Geschiedenis van de Friese
Hoek, Fr. landb.	Landbouw (2 dln., Leeuwarden 1952).
Stb.	Stamboek van den. Frieschen Adel door Jhr. M. de Haan Hettema en mr. A. van Halmael (Leeuwarden 1846).
St. Fr.v.M.W.	Stichting Friesland voor Maatschappelijk Werk.
Stim	De Stim fan Fryslân (Leeuwarden 1928-), tijdschrift.
Sw.	Swanneblommen (Berlikum 1919-21), tijdschrift.
Tegenw. Staat	Tegenwoordige Staat der Nederlanden, provincie Friesland (4 dln., Amsterdam 1785 e.v.).
Th.u.B.	U. Thieme und F. Becker, Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler, I-XXXV (Leipzig 1907-49).
Tinkboek Selskip	Tinkboek fan it hûndertjierrich bisten fan it Selskip foar Fryske Tael en Skriftekennisse 1844-1944 (Leeuwarden 1948).
T.K.N.A.G.	Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (Amsterdam 1876 e.v.).
Tsj.	De Tsjerne (Amsterdam, Dokkum 1946 e.v.), tijdschrift.
Ts. Ned. T. en L.	Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde (Leiden 1883 e.v.).
Ts.v.G.	Tijdschrift voor Geschiedenis (Amersfoort 1886 e.v.).
Ts.v.Rechtsgesch.	Tijdschrift Voor Rechtsgeschiedenis (Groningen 1918 e.v.).
V.A.	Friesche Volksalmanak (Leeuwarden 1836-99).
Versl.Fr.Gen.	Verslagen Fries Genootschap.
Versl.Med.	Verslagen en Mededelingen der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het
V.U.B.O.R.	oude vaderlandsche Recht (Den Haag 1885-).
Voet	Elias Voet jr., Merken van Friesche Goud- en Zilvermeden (Den Haag 1932).
Vr.F.	Vrije Fries (Leeuwarden 1839-).
J. P. Winsemius,	Mr. J. P. Winsemius, De Historische ontwikkeling van het Waterstaatsrecht in
Historische	Friesland (Franeker 1947).
ontwikkeling	
Wouda,	Ir. D. F. Wouda, Over de afwatering van Friesland en hare geschiedenis
Afwatering	(Leeuwarden 1951).
Wrk.Hist.Gen.	Werken Historisch Genootschap Utrecht.
Wumkes, Bidders	Dr. G. A. Wumkes, Bidders yn de Fryske striid (Bolsward 1926).
Wumkes, Kroniek	Stads- en Dorpskroniek van Friesland (2 dln., Leeuwarden 1930, 1934).
Wumkes, Paden	Paden fen Fryslân, I-IV (Bolsward 1932-43).
Wumkes, Réveil I	It Fryske Réveil yn portretten (Bolsward ² 1938).
IJsselmeerdijken	M. P. van Buijtenen en H. O. Obreen, Westergo's IJsselmeerdijken (1956).

ERRATA

Blz. 16 Tabel: Gemiddelde daling per uur, *lees*:
 Gemiddelde daling per eeuw.
 Blz. 342 Haren, Onno Zwier van. 1711, *lees*: 1713.
 Blz. 514 Ouwe Griep. 1796, *lees*: 1794.
toevoegen: Zie: Nieuwe Friesche Volksalmanak 1863.